83.3(2=632.1)3
Т610

ТӦРӦЛ ЛИТЕРАТУРА

5-чи КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК-1964 г.

xp.

8РС
С 900

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӦРӦЛ ЛИТЕРАТУРА

V КЛАССТЫҢ ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

УЧИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно јӧптӧгӧн

хр. 155688

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1964

Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА
г. Горно-Алтайск №

83.3 (2=632.1)-3
Т610

Катап чыгарарына белетееринде
М. М. Суразакова турушкан.

Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы[1]

ЧӦРЧӦКТӦР

Ырысту.

(Албатыныҥ чӧрчӧги).

Сӱмер тууныҥ кӱнет келтегейинде сӱт кӧлдиҥ јарадында бир уулчак јуртады. Оныҥ сыны јабызак болгон: ӧлӧҥ ортозыла барганда, уулчак көрӱнбейтен. Эки тийиҥниҥ терезинеҥ элбек јакшы бӧрӱк эдинетен. Јаҥыс эликтиҥ бычкагынаҥ јаан эптӱ ӧдӱк кийетен. Јӱзи теп-тегерик, көстӧри јылдыстый болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сӱт кӧлдиҥ јанына ак-боро адына минген Ак-каан келди. Ого өткӱн јараш ӱн угулды.

«Чечектер канайда кожоҥдоор болды?» — деп, Ак-каан ичинде сананды. Аттаҥ јайылып келеле, камчыныҥ сабыла чейнениҥ бажын айра тартты. Анда тегерик јӱстӱ уулчактыҥ отурганын көрӱп ийди. Кичинек уулчак төҥӧзӧккӧ отурала, кургак комургайдаҥ шоор эдип алган, јӱзӱнделтип ойноп отурды.

— Сениҥ адыҥ кем, балам?

— Мениҥ адым Ырысту.

— Адаҥ-энеҥ кемдер болор?

— Адам Сӱмер-Улан кара туу, энем сӱтке тӱҥгей Ак-Кӧл.

— Оны сен кайдаҥ билип турыҥ?

---

[1] Оос поэтический творчество — оосло чӱмделген произведениелер.

— Туу мени јиилегиле азырайт, көл дезе сүдиле сугарат.

Јаш баланың берген каруузы Ак-каанга сүрекей јарады.

— Сениң меге бала болор күүнің бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон кийдиреримм, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак јакшы атка миндиреримм.

Ырысту тың мойношподы, ак-боро аттың учазына јеп-јеңил учкажып ийди. Ак-каанның бек тудунды, ак өргөөни көстөп јүре бергиледи.

Айылга јеткен соңында каанның јакылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып койды. Ырысту кышкы күннің соогына тоңуп, јайгы күннің јаңмырына өдүп, уйларды кабырды. Түн-түш кабырар болгон. Салкын өзөгине тийгизе соготон. Өдүги бутка јаба каткан, тоны дезе јардына јаба каткан. Көстиң јажы төгүлер болды. Оозы комудалду кожоңдоорго үренди. Је оның комудалын тыңдайтан кижи јок болды.

Бир катап Ырысту јажыл өлөңнің үстүне јадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Түш јеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу өрөкөн базып келди.

— Сен, уулчагым, кырда јаңыскан јүреринде, көзиңнең јаш көрүнбейтен, оозыңнаң комудалду кожоңдор угулбайтан эди. Эмди уйуктап јаткаңда, нениң учун кунукчылду онтойдың?

— Мениң буттарыма кату баскан. Қолдорымның чагы јоголгон. Қардымда курсак јок. Түн-түш уйларла кожо јүрерге чагым чыга берди.

Карган өрөкөн тайагын сыймап, азу сагалын јазап ийди. Көзин сыкыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчагым, уйларды јаттыргызайын дезең, «бып» дезең, олор јада түжер. Одорлодойын дезең, «тап-тажлаң» дезең, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын көдүрип, көзин ачты: чаңкыр теңериде изү күннең башка неме көрүнбеди. Ол көзин ойто јумды.

— Мөө! — деп, уйлар мөөрөжөлө, јер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырды.

Уйлар турган ла јерине ончолоры јаткылай берди.

Уулчактың комудалду кожоңы астады. Оның јыргалы көптөди, ай канатту куштарла, алтан јүзүн чечекле ойноп јүрер болды. Уйлар дезе мөөрөбөй дө, кепшенбей де јадар болды.

Је Ырысту уйларды көп сабазында јаттыргызып турган учун, уйлар отобой, арыктады.

Бу керекти Ак-каан көрүп ийди:

— Јалку кулугур, уйларды кабырып билбей турың! Сен база кижи бе? Мен сени эмди, кыс кижини чилеп, чеген быштырарым.

Ол күннең ала Ырысту Ак-кааннын алтан аркыт чегенин түнге-түшке уйку јоктоң быжар болды. Уулчактың колдоры тыштанбады: Ак-кааннын абакайы, кул келиндерине аракыны астырып, айылдап келген байларды, јайзаңдарды, камдарды сагыштарын чыгарта аракыладар болды. Олор туруп болбой, тоголонып јадат. Ырысту дезе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажыңды кезерим! Узун јыдала јүрегиңди кадарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис јашка јетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош тоголонып јадар, торбок кептү бустап јадар болгон. Кызы дезе шулмус болгон: чыйрагы тийингдий, ачынчагы јеекендий болгон. Ол унчукпай отурып болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, јаантайын каңылап турар.

Бир катап кызычак карындажынаң эликтиң кажыгын блаашкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс дезе оны тырмап, чыңгырып турды.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактың колы карындажының бажына јапшына берди.

— Кайттыгар, мениң балдарым? Мындый неме өскө улустың јуртында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көртөн кааннын абакайы ыйлай-ыйлай эки балазын кучактай тутты.

— Бып! — деп, Ырысту шымыранды. Кааннын абакайы балдарына база јапшына берди.

Бу өйдө Ак-каан эжиктең кирди, олорды бир кезек кайкап көрди.

— Бу слер эзирик пе айла кандый? — деп, Ак-каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойының «бып» деген сөзин айдып ийди — кааннын колы абакайының јардына јапшына берди.

Ырысту дезе кургак комургайдаң шоор јазайла, јүзүн-башка јараштыра кожоңдой берди.

— Сен, бийттү, куртту Ырысту, талдама камдарды барып бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тызырада јүгүре берди. Канча бар камдарды онозын јууды. Олор келеле, талдама малдардаң мал тайды, тарту-

га бирдең ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, јиген эттерин бадырып салар үкпектер[1] табылбас болды, је кааннын билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар баштарын јайкагылайт, семис этле кегиргилейт, јапшынышкан кааннын билезин болужы јок көрүп отургылайт. Калганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Јер-теңери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Кааны эмдезе, ол эмдеер, оноң өскө бистиң күч јетпес.

Ол јорукка Ырыстуны ок ийер эдип јөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан јерине једип келди. Тиштерин өткүре чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны јаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Канза да таңкы тарткалакта, олор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынаң араай түшти, анча-мынча тыштанарга јажыл өлөңгө отурып ийди. Каңзазын күйдүрерге отугын чагып алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, јаан кижи, јаш өлөңгө не керек отурыгар? Оның ордына ол јалбак јылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, јалбак ташка јамыркап отурды.

— Бып! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун соргуулду каңзазын тартып отурды, ончолоры тынбай да анаар көргиледи.

— Бу каңзада таңкы божоголокто, слер јазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Је ол экинчи, үчинчи, төртинчи каңза таңкыны тартты, кааннын билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Онызла кожо боро јалбак таш өрө көдүрилип келеле, камды јер јаар тартып ийди. Телтекпейдиң көзи арай ла јыкпыгынаң ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, мениң балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Туудаң экелген таш. Туу ээзине мүргүгер, оноң болуш сурагар — деп, уулчак каруузын берди.

Телтекпей мангдайын јерге түртүп, мүргүди.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камның мангдайы јерге јапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

[1] Үкпек — этти артатпаска сугар јер.

— А-а, айдарда, бу сенің кылыгың болгон бо, уйат јок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрерим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту оң колын өрө көдүрди. Оның ай ошкош чырайы јаркындала берди.

— Тап-тажлаң! — деп айдарда, кааннын билези туш-башка тоголонышты. Улу Телтекпейдиң мандайы јерден айрылды, таштаң көчүги айрылды, көк буказына минеле, ары болуп мактатты. Оноң бери оны бир де кижи көрбөди. Кичинек Ырысту кааңга јууктай базып келди:

— Је, мени өлтүрерге санангаңыгар, эмди өлтүригер!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Кааннын абакайы дезе, јаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына јажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Јаш Ырысту дезе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширеге јалтанбай отурды. Бир кезек отурала: «Тап-тажлаң» — деп бойына айтты, ширеден тўжўре секиреле, Сўт-Көлине, Сўмер-Улан кара туузына ойто јана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон?
2. Ак-каан, оның абакайы ла балдары кандый кеберлў көргўзилет?
3. Камдар кандый кеберлў көргўзилген?
4. Чөрчөктиң фантастический јерлерин[1] табыгар. Ырыстуга кем канайда болужын јетирет? Нениң учун ол ого болужат?
5. Албатының кандый санаа-шўўлтези, кўўни чөрчөктө айдылган?

Јакылта. Чөрчөктиң планын тургузыгар.

Керик бака.

(Албатының чөрчөги).

Јиткек сары көлдө бир бака јуртап јаткан. Бир катап ол бойының айылынаң чыгып, тегерик сары көлдөң ырады. Тебинип-тебинип јемзеп барды. Тебинип-тебинип јўреле, јанар јолын таппай калды.

Јолдо дезе ого јаан түбек болды: кызыл чымалының јолына учурады. Чымалылар «макалу јымжак курсак табылды» дежип, оның ўстўне сыралыжып, ичи-кардын тиштей бердилер.

[1] Фантастика—јадын-јўрўмде чын эмес немелер керегинде айдылганы.

— О-ой! — Бака чыдашпай ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичӱ уйат бар ба, јок по? Азып јӱрген мени тиштеерге, аштап јӱрген мениң каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага јабыс мӱргӱдилер, мындый сӧсти ого айттылар:

— Кӱндӱлӱ бӱткен слерди, бака, бистиң айылга кычырып турубыс, алама-шикирле кӱндӱлеерибис, ачу аракыдаң ичирерибис.

Бака јӧпкӧ кире берди. Нени јигенин ол оңдобойт. Ажанып отурарда, кандый куучын болгонын торт оңдобойт. Кандый тӧжӧккӧ јадып уйуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган моңус[1] эмтир.

Эртен тура бир чымалыдаң јайнап сурады:

— Баштаң баш болзын, бу тыттың бажына чыгала, көрзӧң: мениң айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар тӧмӧн кӱнбадыжында кӧл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргӱзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — Баканың сӱӱнгени сӱрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичиң сыстаганча ла азыраарым!

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јаңыскан кӱндӱледер кӱӱним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бӱгӱн кӱндӱлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јаңыс ӧмӧлӱ албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јаңыстаң болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынаң, јалбак кӧк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе оның кийининең, кара суудый агып, баргылады.

Ол агаштың ортозында канча ла чымалылар ончозы баканы ээчиде јӱрӱп ийдилер.

Кӧлгӧ јеткилеерде, бака олорго айтты:

— Слер, мениң кӱндӱлӱ айылчыларым, чӱрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп јакылта берейин — дейле, суу тӧмӧн чоп эде берди. Суудаң дезе ак тосток кӧбӱк бортылдай берди.

Чымалылар бир кӱн сакыды, экинчи кӱн база сакыды — је бакадаң суру да јок.

---

[1] Моңус — мында айдылганы аайынча: кӱлӱк, кайракан.

Јетинчи күн чымалылардың энези чугулданды.

— Је болгой, баканың курсагын сакып турала, тоголоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезининг кийининең јандылар.

Оноң бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге јетире јүрүлер. Олор эмдиге јетире тойо ажангалаж деп айдыжат.

1. Чымалылардың ла баканың кылык-јаңы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?

2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?

3. Аң-куш, јүзүн-јүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

Јакылта. Чөрчөктиң планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Сары-каан.

(Албатының чөрчөги).

Мынаң озо Алтайда Сары-каан деп каан јуртаган. Чымалыдый малду болгон, кажат кептү јөөжөзи өргөөзин өрө тиргеген. Је Сары-каан бойы тенек-керсүзи билдирбес кижи болгон. Керек дезе ачу ла татуның амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күренгниң өңгин билбейтен.

Бир катап Сары-каан кулын кычырып алала, айтты:

— Мениң кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктең тыркыражып чыкты. Каскак јолло јүгүрүкле барды. Келеле, көрөр болзо—көк јарамас!—каанның кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тың коркыды. Ойто јанып келеделе, бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-каан бүтпей кайтсын, је чынын ого улус айдар болзо, болчок бажыңды ол, кандыктың бажын чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим—јаман јар экелдиң дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул једип келди.

— Је... — деп, Сары-каан семизине тумчаланып, кыйгырды, —кандый бала таптыр? Түрген айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тонның эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүги колында тырлажат. Такталган кежегези сол кулагының үстүнде чарчалат. Тиштери дезе, соокко тоңгондый, тазырайт. Сары-каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдаң ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен дезе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Мениң баш кезеечилерим кайда?

Баш кезеечилери јүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла күлүп ийдилер. Бу ла өйдө боро бөдно учуп келеле, кааннның бажына отура түшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-каан огурды, — тургуза ла бу бөднөни тут!

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөднөни тударга келди.

— Тенек дезе тенек ле сен база! — Сары-каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижи колло тудуп јүргенин көрдиң сен? Мениң темир токпогымды алала, онызла сок!

Сары-кааннның јакылтазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры јок. Темир токпокты келип тутты, онтоп, ыкчап, өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөдно бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токпок дезе канча ла бар уурыла Сары-кааннның маңкан бажына келип түшти.

Каан кижиниң бажы эки ийинине өтөктий јапшына берди.

1. Сары-кааннның кандый кылык-јаңын чөрчөк көргүзет?
2. Кулдардың јадын-јүрүми кандый болгонын чөрчөк көргүзет?
3. Кандый учуралдаң улам кул јеткерден айрылып калды?

Јакылта. Бу чөрчөктиң планын тургузаар.

Арбаның чарактары.

(Албатының чөрчөги).

Озогы тушта алтай улус кыра сүрбей, аш өскүрбей, јайы-кыжыла јүк ле мал азырайтан.

Је бир катап орто кышта теңгерини кара булут бүркеп ийген, тогус күннің туркунына јаан кар јааган. Онынчы күнде корон соок түшти. Бастыра јер калың тошло бүркеле берди, аттар

өлөң бедреп, тошты оодо чапчып турдылар, уйлар тошты јалап јўрдилер. Бастыра мал курсак таппай, көдўрте берди.

Улус эттиң амтанын да ундыды, олор јаңыс ла кара суу кайнадып ичер болды. Карган улус ээчий-деечий өлгилеп турган, јиттердиң күчи там ла астап турды, кыстар дезе күлўмзиренбей де барган. Түбек, карањуй түн чилеп, ончо улустың санаазын аймадып ийген. Кожоңның ордына айландыра онту угулар болды. Керек дезе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Јаңыс ла ўренчи деп кушкаш чыйкылдап, арыбери учуп јўрди. Улустың өлўп турганын көрөлө, ол санааркай берди. «Олорго канайда болужар? Улусты ач өлўмнең канайда аргадаар?» — деп, ол сананды.

Ўренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп јўрген. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргөн. Јаскыда олор јерди сўрўп, аш чачатан. Ўй улус дезе изў печкеге калаш быжыратан. Учуп јўрген ўренчилерди амтанду калаштың оодыктарыла күндўлейтен.

Ўренчи бу мыны эске алынала, сўўнчилў секирип, туулардa јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Анайда айдала, ўренчи чөл јаар учуп јўре берди.

Өлөрдиң бери јанында јўрген улус оны көстөриле ўйдежип, терең ўшкўрип, артып калгылады.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Оның күчи канайып једетен? — деп, олор санаарkап турдылар.

Је андый да болзо, олор ўренчини сакып, учуп келер јолы јаар карап јўрдилер. Јас келди. Күннің чогы изип, јерди бўркеп, тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, чечектер анда-мында өзўп чыкты. Аштаган улус јўк арайдаң кыймыктангылап, јалаңга чыгып, кандык казып јип туратан. Бойлоры дезе теңерини карап, учуп барган ўренчиниң јанарын сакып турды. Ўренчи көрўнбес болды.

— Оны, байла, карчаа тееп апарган болор — деп, улус сананып турды.

Је ўренчи түн-түш амырабай, учуп браатты. Чөлдөрдө кулузын өлөң јайканып турды, кайыңдар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јалаңда кыра сўрўп турган. Таарларда толо ўрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда дезе арба.

Ўренчи ашту таарлардың үстүнче айланып, учуп јўрди, је сурак јогынаң аш аларга јўреги барынбады. Айдарда ўренчи јерге ўч катап согуларда, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, көстөрининг каразы бороңоттый, кабактары учкан кушкаштың канаттарындый.

Қыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мўргўп, туулардагы аштап өлўп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экўде ол улусты ач өлўмнең айрып алар арга бар — деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер — деп, кыс сурады.

— Јок, тууларда јай кыска, буудай чачса, ол бышпай, күски соокко тоңуп калар. Мен сеге торт арба берейин — деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Қыс аш ўрендеер өйди јолдо өткўрип, оройтып калбазын деп, ого ээрлў ат берди.

— Тўрген бар — деп, кысты ўйдежип, айтты.

Қыс ого быйанын јетирелe, туулар јаар мантатты.

Је тууларда, көк таштың кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрў сакып, оозын ачып алып, тиштериле тарсылдадып отурды. Қысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Қыс коркыган бойынча туура секирелe, катап ла ўренчи боло берди. Арбалу таар јерге тўжелe, арбазы төгўле берди. Қыстың минген ады ўркўйле, айылы јаар ойлой берди.

Ўренчи баалу арбаның чарактарын оозына тўрген терип алды.

Көк бөрў ўренчини кабарга тап этти, је ўренчи оның алдынаң учуп чыкты.

Бөрў јерге анданала, јайзаң боло берди. Төгўлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сакыган улуска ўренчи једип келеле, арбаның чарактарын берип ийди. Оноң ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сўрўп, аш ўрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаның чарактарын ўрендеп салдылар. Күскиде арбаның тўжўмдў мажактарын јуунадып, олор көп арба согуп алдылар. Оның кийининде алтай улус јылдың сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јўрерин ончо улус ундыган. Уулдар күлўмзиренер, кыстар кожоңдоор болды.

Күскиде көп той болды. Арбаның чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Је ол кыс кемге де барбай, ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожоңдоп јүрген. Кайда ла кижиниң айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јүреле, учында орус улуска јууктада көчүп барала, јадар дежип санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдаң калаш быжырарга үредер дештилер.

Јайзаң катап ок бөрү болуп кубулала, улусты өткүрбей, коркыдып јүрди. Је оноң кем де коркыбады.

Алтай улус үренчиниң кийининең барып, орус албатыла јаан најылар болуп, јакшы јуртай берген.

1. Алтай улуска озогы туштa кандый түбек болды?
2. Кемниң болужы ажыра алтай улус түбектең айрылды?
3. Алтай улус, мал азырайтанынаң башка, нени эдер болды?
4. Алтай улус ла орус улустың најылыгына кем буудак эдип турды?

Јакылта. Чөрчөкти чокум-јарт куучындаарына үренип алыгар.

Ус Али.

(Казах албатының чөрчөги).

I.

Көп јыл мынаң озо ак-јарыкта сүреен кату кылык-јаңду каан јуртаган. Улус оның көзине де көрүнерге коркыйтан.

Болор ло болбос керек учун ол бойының јуук јалчыларын кыйнап өлтүретен. Ондо бир де најы јок болгон; ого јуук јерлердиң каандары андый кату кылык-јаңду каанла најылажар күүндери јок болгон. Кааннаң үйи ачу-короннoң ло кунукканынаң улам туку качан өлүп калган. Је кааңда јараш ла сагышту јиит уул арткан. Оның ады Хусаин.

Кату кылык-јаңду карган каан јер үстүнде јаңыс ла бу уулын сүүйтен.

Хусаинниң најылары ла нөкөрлөри көп болгон. Олорло кожо ло аңдап јүретен, ок-јаадаң адып маргыжатан.

Јалтанбас Хусаин аңдаарга сүүйтен. Аңдап јүргенде, ол куру јаңбайтан, јалчылары оның адып алган јерлик чочколорын кийининең экелип јадатан.

Карган каан уулыла не-не боло бербезин деп коркып, ангдаарга ыраак јүрбезин деп ого јакып туратан.

Је Хусаин ого јаңыс ла каткыратан. Ол бойының күчине ле эпчилине иженип туратан.

Анайда узак өйгө ончозы табыш јок, јакшы өдүп турган. Је бир катап Хусаин кулдары јогынаң јаңыскан аңдап барган. Бу јуукта көрүнген јерлик чочконы адарга браадым деп, ол јаңыс ла карган јалчызына айткан.

Карган јалчызы коркый берди:

— Сен, Хусаин, ајарын, јерлик чочкого јидирип койдың.

Јиит каткырды:

— Је, карганак, коркыба. Мынайып мен баштапкы катап аңдап браткан эмезим ине.

Оноң адын камчылап ийеле, маңтада берди.

Јүре береле, ол ло бойынча Хусаин јанбады.

II.

Эңир кирди, теңериде јылдыстар күйүп јалтырады, чечектердиң јараш јыды јытанды.

Каан бойының кыбынаң кебин јуурып алган чыгып, чугулду сурады:

— Хусаин кайда? Мениң уулым кайда?

Јалчылары төмөн көрүп, унчукпай турдылар. Хусаин кайдаар барганын олор карган каанга айдарга јалтанып тургандар. Јиитти јаңыскандыра божоткон учун, олордың бажын ол үзүп салар ине.

Түн кирди. Каан токунап отурып болбой барды. Ол јерди тееп, камчызыла талайды.

— Эй! Јалчыларым!

Кулдары јүгүрижип келди. Өрө дө көрбөй, каан нени айткай не деп сакып турдылар.

— Тургуза ла барып, уулымды бедреп табыгар! Хусаинле не-не боло берген деп меге јаман јар экелген кижиниң оозына изү корголјын урарым.

Каан камчызыла база катап талайып ийди. Јалчылар јүгүрип барып, аттарына минеле, Хусаинди бедреп, туш-башка маңтаттылар.

Көөркий јиитти олор узак бедрегендер. Хусаин јаан агаштың төзинде төжин јара тартыртып салган јатты. Төжин, байла, јерлик чочко азу тижиле јара тарткан болор.

Јалчылар кааннын өлгөн уулынын сөөгинин јанында санааркап ла коркып калган турдылар. «Эмди не болгой не? Коркушту неме керегинде кааңга канайып айдатан?» Өлгөн јинтти көрүп ачыганынаң ла коркушту солунды кааңга јетиреринең коркып, јалчылар ыйлап турдылар.

Айдарда карган јалчы айтты:

— Најыларым, кырдаң түшкен суучактың јанында кичинек айылда јаткан күдүчи Алини слер ончогор билеригер. Ол күдүчи јокту, је сүреен сагышту, ол нени ле билер, нени ле эдер: той балкаштаң јыракы да јазаар, ат тударга керектү армакчыны да кадар, шоор до эдип алган. Алиге барып, канайда этсе, јакшы болор деп сурап угалдар.

III.

Күдүчи Али айылынын эжигинин јанында чырбаалдардаң корзина өрүп отурган эмтир.

— Бис сенең, Али, болуш сурап келгенис — деп, јалчылар түбек болгоны керегинде куучынын айдып божоткон кийининде сурадылар. — Коркушту кыйынду өлүмнең айрыларга бисти үретсең.

Буурыл бажын өрө көдүрбей, Али узак сананды.

— Кем јок — деп, арт-учында ол айтты. — Эртен турага јетире көп өй артып јат. Оттың јанына јадып амырагар. Слердиң түбегеерге болужарга албаданайын.

Арыган јалчылар отты айландыра јаткан. Агаштың јымжак бүрине ле чөлдиң өлөңине јадып, түрген уйуктай бердилер.

Карган Али дезе уйуктабаган. Ол јука досколор ло аттың эң учугын экелип, бычакла нени де эде берди.

Эртен тура јалчылар домраның кунукчыл ла ачымчылу үнинең ойгонып келеле, карган күдүчини көрүп ийдилер.

Али байдастанып алала, домра ойноп отурды.

— Эмди кааңга баралдар — деп, карган күдүчи айтты.

IV.

Коркып калган кулдарга курчадып, ол кааннын кыбына кирди.

— Сен меге Хусаин керегинде солун айдарга келдиң бе? — деп, каан чугулду сурады.

— Э-э, улу каан, — деп, Али каруузын јандырды. Оноң түнде јазап алган домразыла ойноп берди.

Домраның үни кунукчылду ла ачымчылу болды.

Угуп отургандар коркый бердилер — домра не болгонын јарт айдып берди. Қаан отурган јеринең тура јүгүрди.

— Сен меге Хусаин өлгөни керегинде айдып турың ба? Јаман јар экелген кижиниң оозына изү корголјын урарым дегенимди сен билериң бе?

— Қаан, — деп, карган күдүчи токуналу айтты, — мен сеге нени де айтпадым. Мен бир де сөс айтпадым. Чугулың тудуп турган болзо, бу мен јазаган домраны каруузына тургус.

Қаан ачурканып, домрага изү корголјын чачсын деп јакарды, корголјын домраны кылдың алдынаң ойо өртөп ийди.

Анайып сагышту ла ус Али кааннын ондор тоолу јалчыларын өлүмнең айрып алды.

Оноң ло бери казахтар домраны сүреен сүүди. Олор домраның үнине келиштире бойының јараш кожоңдорын кожоңдоп турар болды.

1. Ус Али јалчыларды кату кылык-јаңду кааннаң канайда айрып алган?
2. Өскө укту албатының ойнойтон база кандый инструментин билереер?

Чөрчөктөр керегинде.

Чөрчөк албатының ооc поэтический творчествозының јебрен өйлөрдөң бери чүмделип келген бир кебери болуп јат.

Эмдиги өйдө алтай улус айдып турган чөрчөктөрдиң көп сабазы канча-канча чактар мынаң озо чүмделген. Чечен тилдү, сүрекей керсү улус чөрчөктөрди сананып таап, өскө улуска айдып туратан. Ол улус дезе укkан чөрчөктөрин база өскөлөрине куучындайтан. Анайда бир тушта чүмделген чөрчөк үйеден үйеге, чактаң чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чөрчөктөрдө айдылган керектер көп сабазында улустың да, аң-куштардың да ортозында болбогон керектер болот. Темдектезе, Ырысту «бып» деп айтканда, ончо немелер јапшыныжа берет, «тап-тажлаң» дегенде, олор айрылыжа берет. Үренчи јерге үч катап согулала, кыс боло берет. Бу мындый керектер јадын-јүрүмде чын болбогон. Чөрчөктө аң-куш ла оноң до өскө тынду неме, кижи чилеп, эрмектежип турар. Чындык бүдүмдү улусла, аң-куштарла коштой чөрчөктөрдө јүзүнјүүр Јелбеген, Алмыс, Јеек-Јылан, јер үстүнде качан да болбо-

155688

гон оноң до öскö jеткер тындулар керегинде айдылат. Мыны ончозын чöрчöкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Jадын-jўрўмде чын болбогон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чöрчöктиң фантастиказы — куулгазынду jери деп адап jадыбыс.

Jе чöрчöктö чын jок деп айдарга сыранай jарабас.

Чöрчöктиң тöс учуры, анда айдылган санаа-шўўлте качан да болзо — чындык, албатыныҥ jадын-jўрўмин чике көргўскени болуп jат. Темдектезе, «Ырысту» деп чöрчöктö—Ак-каан ла оныҥ абакайы jокту уулчакты кулданып алала, оныҥ кўчин jигени, оны аайы-бажы jок кыйнаганы, камдардыҥ мекези, «Сары-каанда» — кул кижиниҥ шыралу jўрўми, каанныҥ калjу, тенек болгоны — бу ончозы чындык, jадын-jўрўмнеҥ чике алынган болуп jат. Ак-каанды ла камдарды jокту Ырысту, Сары-каанды кул jеҥдегилейт. Бу мынаҥ бис каандарды, байларды, камдарды jеҥип чыгарга албатыныҥ чын кўўнзеген кўўнин биледис.

Керик бакадый карам, jаман улус jок болзын, олор чымалылардый иштеҥкей, öмöлў, кўндўчи болзын деп, албаты кўўнзейтен. Кижи кандый да буудактаҥ jалтанбас, сўмелў, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чöрчöктöрди чўмдеп, таркадып, алтай улус кижини ак санаалу, jакшы кылык-jаҥду, иштеҥкей болорына ўреткен. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына кöдўрген; келер öйдö олорды jеҥеле, ырысту, jакшы jадын тöзöп баштаарына иженген.

Алтай албатыныҥ чöрчöктöри jўзўн-jўўр учурлу болуп jат: аҥ-куш керегинде чöрчöктöр, jеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустыҥ jадын-jўрўми керегинде чöрчöктöр.

Аҥ-куш керегинде чöрчöктöрдö аҥ-куш керегинде айдылат; jе олордыҥ кеберинде улустыҥ кылык-jаҥы көргўзилген болуп jат. Оныҥ учун бу чöрчöктöрди бис кычырып, аҥ-куштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Jеткер тындулар керегинде чöрчöктöрдö тегин улус jеткерлў, коркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: jети башту Jелбеген, Jеек-Jылан, Кер-Jутпа, Алмыс, оноҥ до öскözи. Бу мындый чöрчöктöрдиҥ геройлоры шулмус, сўмелў, билгир улус болуп jат. Олор бойлорыныҥ jолында турган ончо ло буудактарды öдўп чыгадылар.

Улустыҥ jадын-jўрўми керегинде алтай чöрчöктöрдö көп сабазында сагышту jокту ла тенек бай кере-

Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА
г. Горно-Алтайск

гинде айдылат. Бу чӧрчӧктӧрдӧ јоктулар ла байлардыҥ кӧрӱшпези, тартыжузы кӧргӱзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижиниҥ ле кӱчин јиир улус. Керсӱ, билгир, иштеҥкей јокту улус олорды качан да јеҥдеп чыгат.

Чӧрчӧктиҥ сӧстӧри чечен, јараш болуп јат. Чӧрчӧкти айтканда, чӧрчӧкчи улус кеп сӧстӧрди, укаа сӧстӧрди, ӱлгерлерди тузаланып јат. Чӧрчӧктӧ анчадала эжер сӧстӧр (анча-мынча, алама-шикир) кӧп. Олор ажыра чӧрчӧкчилер чӧрчӧкти кееркедип, узадып айдып јадылар.

Алтай албатыда кӧп јӱзӱн-јӱӱр чӧрчӧктӧр дӧ, кӧп атту-чуулу чӧрчӧкчилер де бар. Је Улу Октябрьдаҥ озо алтай чӧрчӧктӧрди кем де бичип, јуубаган. Бистиҥ ӧйдӧ советский фольклористтер[1] алтай чӧрчӧктӧрди јууп, шиҥдеп, кепке базып турулар.

Чӧрчӧк јаҥыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, грузин, кыргыс, ононг до ӧскӧ албатыларда кӧп. Олордыҥ чӧрчӧктӧринде база озогы јоктулардыҥ јадын-јӱрӱми, тартыжузы керегинде айдылып јат.

Бир канча чӧрчӧктӧр советский ӧйдӧ чӱмделген.

Класста эмес ӧткӱретен занятиеге јакылта.

1. Чӧрчӧктӧргӧ учурлаган вечер ӧткӱригер.
2. СССР-диҥ ле гран ары јаныныҥ албатыларыныҥ чӧрчӧктӧринеҥ кажы ла ӱренчик бир чӧрчӧк ӱренип алала, вечерде куучындап берзин.
3. Вечерде чӧрчӧктӱ бичиктердиҥ выставказын эдип кӧргӱзигер.
4. Кандый бир чӧрчӧкти рольдорло айдып, ойын кӧргӱзигер.

ТАБЫШКАКТАР.

I. Айыл-јурт ичинде тудунар-кабынар ла иште керектӱ немелер.

1. Эрдеҥ бӧкӧ, јеҥнеҥ чичке.
2. Адамныҥ бӧрӱгин анчарып болбодым.
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир.
4. Бирӱзи «кыш јакшы» дейт,
   Бирӱзи «јай јакшы» дейт.

[1] Фольклорист — албатыныҥ ооc поэтический творчествозын јууп, шиҥдейтен кижи.

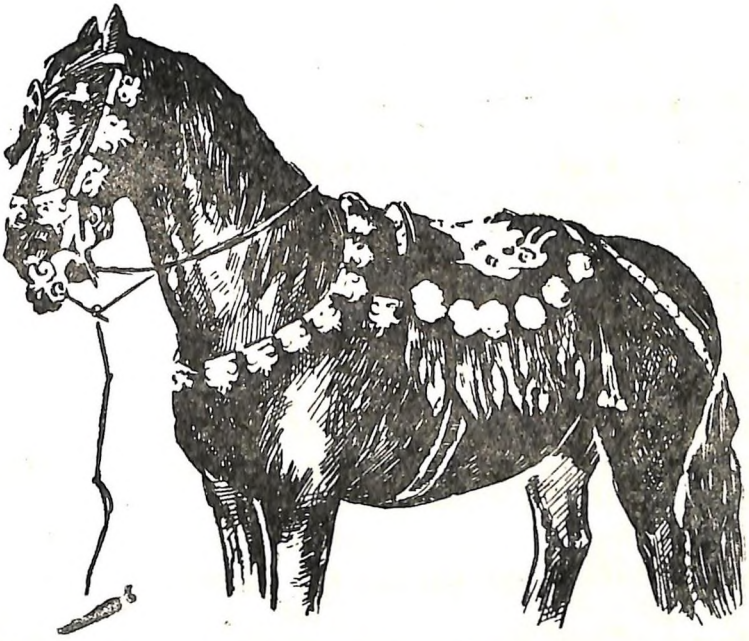
5. Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, јибес адым,
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,
Өлөң берзем, јибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.

II. Кижи азыраган тындулар.

7. Айры агашка кар јукпас.
8. Сууга кирзе — муң,
Суудаң чыкса — бир.

III. Кижи иштеген иш.

9. Кыр ажыра кайыш кестим.
10. Јорткон, јорткон — јолы јок,
Кескен, кескен — каны јок.

Улаган аймакта Базырык деп межеликтең казып алган јебрең өйдөги ээрлү ат.

(Бистиң эрадаң озо V—III чактарда көмгөн).

IV. Кижи.

11. Jўс кучыйак кöл карады.
12. Одус эки боро ат,
Ортозында ойлок јеерен ат.

V. Аң-куш, ар-бўткен.

13. Таптан уул тал кезип јат.
14. Чек-чек базытту,
Чекпен сары öдўктў.
15. Кедери јуулу токпок јадыры.
16. Колы да јок, малтазы да јок —
Јаңы тура тургузып алды.
17. Аркада кара казан кайнап јат.
18. Көрзöм, көрзöм — көрўнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
19. Кырды кызыл тўлкў ажа берди.
20. Бирўзи баралы дейт,
Бирўзи јадалы дейт.

1. Табышкакты кандый эп-аргала чўмдеп јат, оны канайда таап айдарын билип алдыгар?
2. Табышкак ажыра кандый немелер көргўзилип турган эмтир?
3. «Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, јибес адым,
Өзöккö тўшсе, өлбöс адым,
Өлöң берзе, јибес адым».
Бу табышкакты кандый улус чўмдеген?
4. «Јорткон, јорткон — јолы јок,
Кескен, кескен— каны јок» деген табышкактың сöстöри нениң учун такылып айдылган, оның учурын јартап беригер.

Јакылта. Слер бойыгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер, тетрадька бичип алыгар.

Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чўмдеген поэтический творчествоның кичинек кебери. Табышкакта таап айдатан кандый бир немениң темдектери айдылат. Бу темдектер ажыра ол немени табар керек болуп јат.

«Эрденг бökö, jeңнeң чичке» деген табышкакты атту jоруктап jўрер улус чўмдеген. Атла jўрер малчылар оны тўрген таап, айдып ийерлер. «Бу **тужак** эмтир» — дежер, неning учун дезе, тужак чичке де болзо, je оны ат ўзўп болбос. «Поп» дебес баатыр уул» деген табышкакта отко кирзе, кўйбес, косты тутса, чонбос, изў деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде jадып, канза камызарга оттоң jаантайын кос чыгарып алып турган улус айдар: «Бу **кыскаш** эмтир» — деп. «Айры агашка кар jукпас» — бу **уйдың мўўзи** керегинде табышкак, неning учун дезе уйдың мўўзи, бир jанынаң, чын ла агаштый айры, экинчи jанынаң, ого кар качан да jукпай jат.

Кезик табышкактардың кандый бир сöстöри такылып айдылат. Бу тегиндў эмес. Такылып айдылган сöстöр кандый бир немелердиng, тындулардың ичкери jылганын, катап-катап бир тўңгей кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,
Чекпен сары öдўктў —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынаң улам эликтиng базыды чокум көрўнип тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,
Тумандый jўре берди —

деген табышкакта мылтыктаң адылып, учуп барган октың табыжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база jебрен чактардаң бери айдылган. Олорды керсў, ойгор улус jилбўлў, каткымчылу эдип чўмдеп, эл-jонго таркадатан. Jакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ундылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатының jуртында, ижинде бар болгон эң керектў немелер, тындулар ла ар-бўткен, аң-куш керегинде jакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чöлöödö айдып, соодонып, ол ок тарыйын бой-бойлорын санандырып, тапкыр, ajарыңкай, билгир болорына ўредип туратан.

Табышкактың сöстöри чечен, эптў. Кезик табышкактар ўлгер кеберлў, рифмалу болуп jат.

Советский улус эмди де бистиң jадын-jўрўмис, техника, jаңы немелер керегинде көп jилбўлў табышкактар чўмдеп jат.

КЕП СӨСТӨР.

1. Кең тон јыртылбас,
   Кеп сөс бузулбас.
2. Көп иш этсең, билгир болорың.
3. Туудый коозо болгончо,
   Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, меңдебе,
   Атка минзең, токтобо.
5. Јалку эмес таң адарын сакыыр,
   Јалку кижи күн бадарын сакыыр.
6. Јалбагынаң јатсаң,
   Күн де орой чыгар.
7. Өмөлү иш өчпөс.
8. Бичиикчи кижи јарыкта јүрет,
   Бичик билбес караңуйда јүрет.
9. Јакшының јолы чындык,
   Јаманның јолы тыртык.
10. Коомой аңчы аң үркүдер,
    Коркынчак кижи јон чочыдар.
11. Чынын айдардың најылары көп,
    Копчы кижиниң өштүлери көп.
12. Чын сөс алтыннаң баалу.
13. Төөчө кара санаадаң
    Төөчиче[1] ак санаа артык.

Тереден кезип эткен јебрен өйдөги јуруқ.
(Базырык межеликтең).

[1] Төөчи — кичинек чычкан.

14. Ажарылбаган будак кап јарар.
15. Јаскы күн јаап туруп, јалт эдер.
Күски күн күндеп туруп, күп эдер.

1. Бу кеп сөстөрдиң учурын јартап беригер.
Олор улустың јадын-јүрүминиң кандый учуралдарына келиштире айдылган?
2. Бичик, үредү, улустың најылыгы ла ижи керегинде кеп сөстөр таап, бичип алыгар.
3. Кандый бир кеп сөсти бажалык эделе, оның учурына келишкедий куучын бичигер.

Кеп сөстөр керегинде.

Кеп сөс деп албаты чүмдеген кыска, је сүрекей чечен, учурлу эрмек-сөстөрди айдып јадыбыс. Кандый бир кеп сөсти кижи јадын-јүрүмниң көп учуралдарына келиштирип айдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, айакча аш болзын» деген кеп сөс јаңыс ла аш согор улусты үредип турган эмес, је кажы ла ишти бүдүрген кижиге айдылып јат. Оның учуры — эткен немең көп бололо, коомой болгончо, ас бололо, чоң болзын дегени болуп јат.

Кеп сөстөр албаты не ле немени ајарып, теренгжиде шиңдеп көрүп, кажы ла керектиң учурын чике билип алып, ол керегинде бойының санаа-шүүлтелерин јаантайын чокум, эптү айдатанының шылтузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, јайаңдарга, камдарга базынчыктаткан јокту улустың јадын-јүрүмин көргүзип, санаа-шүүлтелерин айдат. Јокту улус олорды көрөр күүни јок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдың көзи ач, колы капкыр», «Сектү јылда нйт семис, тымулу јылда кам семис». Мындый кеп сөстөрди јоктулар чүмдегилеп, эл-јонды тартыжуга көдүргилейтен. Јоктулар бойлорының келер өйдөги јеңүзине бүдүп, айдатандар: «Јабагадаң мал болор, јокту кижи эр болор» — деп.

Албатыга каршу јетиретен јаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштеңкей болорына, төрөлин сүүрине, албатыга тузалу јүрерине үредет, јадын-јүрүмди јакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптү, чечен айдылган. Көп кеп сөстөр үлгер кеберлү болуп, рифмалажып јат:

Кең тон јыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.

Э. Палкин.

Јай келди.

Эдил күүги јаңкылдап,
Энке-тоңко јай келди.
Ак чечеги јайылып,
Арка ичи кеңиди.
Балтырганы јытанып,
Байый берди јыш арка.
Элик изи чийилип,
Чымылтыды кара арка.
Јажыл кептү туулардың
Јаранганы сүрекей.
Јайлуга эмди көчөргө
Јакшынагы сүрекей.
Көптөй берген малдарыс
Көк өлөңгө тойынды.
Эрлү малчы кожоңы
Эбиреде торгулды.
Элди-јонды јыргадып,
Эбирип келди эне јай.
Јалакай күнин чалыдып,
Јанып келди јажыл јай.

1. Јайгы ар-бүткен јаранганы керегинде куучындап бергер (үлгердиң сөстөриле).
2. Улуска јай кандый сүүмји экелди?
3. Үлгерди эске үренип алыгар.

Јакылта. «Јай» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер бичигер.

А. Адаров.

Күс.

Ойто лө күс једип келди.
Сары јалбырактар кейде айланат.
Јанып браткан турналар үни
Јаңылга болуп кырларда артат.

Өдө берген јайды сананып,
Өркиш агаш араайын шуулайт.

Ару сындарга чыга конуп,
Амыргы кожоңын аңдар тартат.

Ажын кезип салган јаланғдар
Алтын күннің алдында амырайт.
Чаңкыр теңгериге бажыла түртүп,
Јажыл мӧжим омок шуулайт.

Қыш клееткенине санааркап тургандый,
Қырлар баштары буурайа берди...
Мен күски күндерди сүүйдим,
Баштапкы карды энчикпей сакыйдым.

1. Үлгерде поэт күстің кандый темдектерин көргүзет?
2. Ар-бүткенде күскиде кандый кубулталар болуп јат?
3. Үлгерде улустың күски ижи керегинде кандый сӧстӧрлӧ айдылат?

Јакылталар. 1. Алтай поэттердің үлгерлеринең күс керегинде бичиген үлгерлерин таап кычырыгар.
2. Бойыгар «Күс» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер сананып бичигер.

Вл. Кучияк.

Турналар учкулайт.

Түштүк јерлер јаар
Турналар учкулайт.
Күчтү канаттар
Кейди кайчылайт.
Турналар једер јер
Ыраагы коркушту.
Бийик кеткиндер
Кунукчыл кожоңду.
Алтайдаң барары
Јеңил эмес олорго.
Алтайдың туулары
Јуук эмей олорго.
Турналар, турналар,
Кунукпай учугар.
Қышты солып,
Јай келзе,
Биске ойто јаныгар.

1. Нениң учун турналарга түштүк јаар учун бараргa јеңил эмес?
2. Поэт турналарга кандый алкышту сӧстӧр айдат?

Алтай албатының озогы јадын-јўрўми керегинде

М. В. Чевалков.

Јокту Номон ло бай Сағыскан.

Сананып алып, Сағыскан Номонго келди;
Сагыжында Номонды мекелеерге келди.
Сағыскан Номонго јакшыркап айтты:
«Саламду, кылгалу аш бирге салалы.
Салган ажыбысты тең ўлежип алалы,
Сананганда, аракы азып ичип јўрели.
Айылдажып, јыргап јўрели.
Ат болзо, минижип јўрели,
Айрылбас нак најы бололы.
Јобол болзо, көрўжип јўрели,
Албанчы албан сурап келгежин,
Албанығды мен берип турайын» — деди.
Јокту Номон айтты:
«Ноокы тўктў бойым соокко чыдабайдым,
Ноокы тўгим өткўре көзимди көрўп албайдым.
Ак-јарыкка јўрўп болбойдым,
Аш ўренин таап болбойдым» — деди.
Бай Сағыскан айтты:
«Саанакту аштың ўренин мен берейин,
Сары јаланды тўртўп белетеери сенің болзын.
Јакшы тўжўмдў аш болуп, согуп алзаң,
Јарымдап экў ўлежип алалы» — деди.
Номон Сағысканның мекезине кирип,
Ноокы тўги тазаганча јер тўртти.

Сағысканның берген үренин салды.
Сааһакту јакшы аш бүтти.
Эки јеңин түрүп алып,
Эгип, кезип, јууп алды,
Эмди идирген јазап алды,
Эмилдү ажын арулап алды.
Саламын јууп, бир башка обоолоп салды,
Саалу ажын база бир башка салды.
Сағыскан шайрап учуп келди:
«Саалу ашты үлежели — деди. —
Эки обоонын јаанын ал — деди, —
Элбегинче саламын ал» — деди.
Сағысканның мекезине кирген Номон
Саламды алып, аш эдип јип болбой салды.
Сананаркаган Номон ыйлап јүрди,
Сайыттарга[1] барып, јаргы сурайдым деп сананды.
Тажуурлу аракы астырып алды,
Таманы уладап, јайзаңга барды.
Эжигинең кирип, чөгөдөп отурды,
Эзен суражып, каңза алышты.
Тажуурлу аракызын јайзаңга салды,
Тамагы калтырап, ого айтты:
«Сағысканга мекелеттим — деди, —
Салган ажымды јидирдим — деди. —
Ортоктоң салган ажыбыс эди,
Ончозын Сағыскан мекелеп алды.
Көзим сыкык, јокту эдим — деди, —
Көбизин ал деп саламын берди» — деди.
Кыйын јадып, јайзаң айтты:
«Кышкыда јон јуулар — деди, —
Јон ортозында шылагайым — деди. —
Јоболыг темей болбос» — деди.
Кыш келип, јон јуулды,
Кийининде јайзаң келди.
Јайзаңга Номон јууктады.
«Јаргымды эдип беригер» — деди.
Тескери болуп, јайзаң айтты:
«Темичилер јаргыг эткей» — деди.

---

[1] Сайыттар—бийлер.

Јайнап, ыйлап, Номон темичилерге айтты:
«Јаргымды, темичилер, эдигер» — деди.
Темичилер Сағысканды шылап угарга,
Тургуза ла алдыртып алдылар.
Сағыскан шайрап, Номонды бурулады.
Санааркап, Номон унчугып албады.
Эзирик темичилер сӧс оңдободылар,
Экӱниң јаргызын эдип болбодылар.
Јайнап јӱрген Номон јайзанга барды.
«Јаргымды темичилер этпедилер» — деди.
Јанында јаткан јайзаң туруп,
Јаагына согуп, Номонго айтты:
«Јакшылар јаргыңды эдип болбогондо,
Јаман бойыңда туру» — деди.
Јокту Номон ыйлаганча јанды,
Јонның темичилери каткырып калды,
Сағысканды сағышту деп,
Сайыт эдип тудуп алдылар.
Јабаарлап јаргы эдеечи, бу ӱлгерди ук!
Каралап јаргы эдеечи кижи
Каргышка кирип калар.
Аракызак шылучы кижиге
Арт-кийининде јаман болор.
Јоктуны јаман көрӧӧчиге
Јок-јобол бойына једер.

1. Јокту Номон ло бай Сағыскан ажыра кандый улус көргӱзилген?
2. Бай Сағысканның кылык-јаңы кандый?
3. Оның ач кӧзи, мекечизи неден билдирет?
4. Јокту Номонның јадын-јӱрӱми каранғуйда болгонын кандый сӧстӧр көргӱзет?
5. Јокту Номонның керектеринең оның кандый кылык-јаңы билдирет?
6. Јайзаңның ла темичилердиң кылыктарын јартап беригер. Олор кемге болужат?
7. Албатыны башкарар јамылуларды кемдер канайда тудатан эмтир?
8. Бу басня неге ӱредет?

Јакылта. «Јокту Номон ло бай Сағыскан» деп басняны рольдор сайын ӱлеп, кычырыгар. Бир кижи—јокту Номонның сӧстӧрин, экинчизи — бай Сағысканның сӧстӧрин, ӱчинчизи — автордың сӧстӧрин кычырзын, кычырардаң озо кемниң сӧстӧрин канайда, кандый ӱнле айдарын јазап билип алыгар.

М. В. Чевалков.

Көбөлөк лө Адару.

Адаӈу учуп, амырабай јӱрди.
Ар чечектеӈ соруп јӱрди.
Көл јаказынаӈ Көбөлөк келди,
Көрӱмјилӱ јаӈраш учуп келди.
Адаруга Көбөлөк айтты:
«Ар чечекке не керек минединӈ?
Ару јӱрбей, не быјарзыйдыӈ?
Арынып јӱре, өлөриӈ.
Ајыктап канадымды көрзөӈ!
Ай билдирлӱ јакшы торкодый.
Алтын-Тоӈуска теӈдежерим,
Акалатпай, јеӈдежерим» — деди.
Адару айтты:
«Көл јаказында конуп јӱредиӈ,
Көрӱмјилӱ болуп мактанып јӱредиӈ.
Јай ӧдөрин билбей јӱредиӈ,
Јайрадылып каларын эзебей јӱредиӈ.
Айландыра көкӱп учуп јӱредиӈ,
Айыл тудуп аларын эзебейдиӈ.
Кубуксып[1] учуп, мактанып јӱредиӈ,
Курсактаӈ аштаӈрын эзебейдиӈ.
Куру тӱжӱп, кыш келгежин,
Куруйа кадып өлөриӈ.
Мени быјар көрӱп не айдадыӈ?
Мениӈ айылымды баӈрып көрзөӈ.
Јиир ажым айылыма толо,
Јигенче јиликтеӈ тату,
Кирленип иштенип тапканымды
Кийининде јип јыргап јадаӈрым.
Белендеп алзам, аштабазым,
Бедренип кижиденӈ суранбазым.
Айылчы сыйлаарга ажым јараар,
Айылчы јизе, мактап јанар» — деди.
Јайымдап Көбөлөк учуп јӱрди,

[1] К у б у к с ы п — јыргап.

Јайдың өткөнин билбей калды.
Чын соок једип келерде,
Чырыйа Көбөлөк тоңуп калды.
Куркунду куштың јеми болды,
Кулагы укканның каткызы болды.
Көбөлөктий кижи, бу ўлгерди ук!
Јазанып, јалкуурып јўргеннің
Јаткан јурты ўрелер.
Колы иштебезе,
Коногында јиири јок болор.
Колтугы сыстабаза,
Конуп јадары јок болор.
Адарудый болбозо,
Ажы-тузы јок болор.
Амыр јўрбей иштенбезе,
Ач ўрени аштаар.
Чыдаганча иштенбезе,
Чырайы кадып өлөр.

1. Басняның учурын ла содержаниезин јакшы билип алыгар.
2. Көбөлөк ло Адару ажыра кандый улусты көргўскенин билдигер?
3. Көбөлөк ажыра кандый улустың кылык-јаңын электеп јат?
4. Адару ажыра кандый улустың кылык-јаңын мактап јат?
5. «Көбөлөк ло Адару» деп басня неге ўредет?

Јакылта. Бу басняны рольдор сайын ўлеп, ўренип алала, ойын эдип көргўзигер.

Басня.

Аң-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустың јадын-јўрўмин, кылык-јаңын көргўскен јаан эмес произведениени басня деп адап јат.

«Јокту Номон ло бай Саңыскан» деген басняда М. В. Чевалков мекечи, јалку, јакшыркак бай Саңыскан ла јобош, иштеңкей јокту Номон керегинде куучындайт. Је јазап шўўнип, сананып көрзөбис, автор саңыскан ажыра алтай байларды электегенин, номондор ажыра алтай јокту улустарды көргўскенин биледибис.

Анайда улустың јўрўмин кандый бир тындулар ол эмезе тын јок немелер ажыра көргўскен художественный эп-арганы ал-

легория деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Баснялары көп сабазында ӱлгерлеп бичиир.

Басняны улус јебрен чактаҥ бери билер. Басня бичиир улус көп чактардыҥ туркунына бойлорыныҥ произведениелеринде албатыга јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, олорды јакшы кылыкка, јакшы укаа-санаага ӱредетен.

Баснялардыҥ учурлу кезик сӧстӧри кеп сӧстӧр болуп, албатылар ортодо текши таркаган.

Эҥ ле көп лӧ эҥ ле артык баснялары улу орус поэт И. А. Крылов бичиген, алтай басня бичиичи М. В. Чевалков болгон.

Кеп сӧс. Иштенбес кижи муҥ кӱнди кысканбас,
Иштенер кижи бир кӱнди кысканар.

Анафора.

«Јокту Номон ло бай Саҥыскан» деп басняны кычырып, оныҥ кажы ла эки ӱлгер јолы (строказы) бир табыштаҥ башталып турганын көрӧдибис.

Номон Саҥысканныҥ мекезине кирип,
Ноокы тӱги тазаганча јер тӱртти.
Саҥысканныҥ берген ӱренин салды.
Саанакту јакшы аш бӱтти.

Бу мындый поэтический эрмек-куучыныҥ тӱҥей бӧлӱктери (ӱлгерлердиҥ јолдоры) бир табыштаҥ башталып турган болзо, ол табыштарды анафора деп айдып јадыбыс.

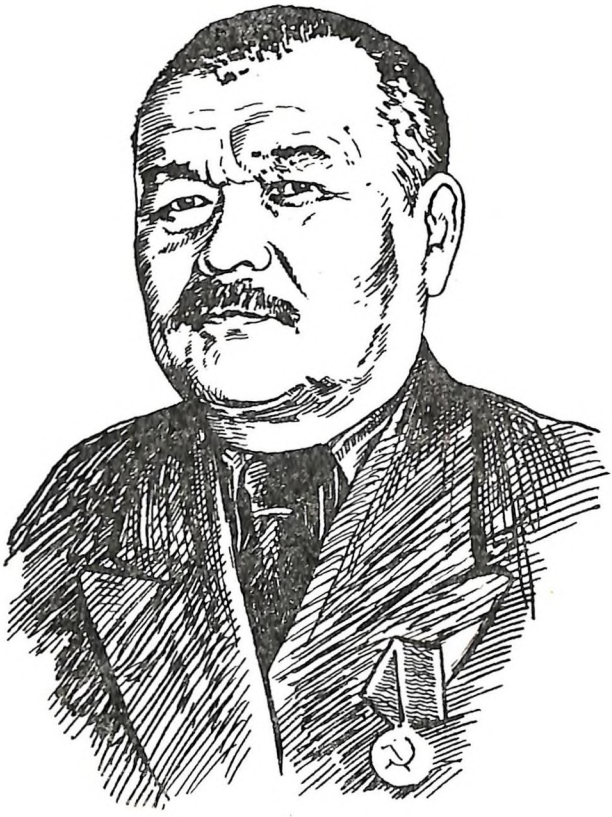
Анафора алтай поэзияныҥ јебрен ӧйлӧрдӧҥ бери тузаланган поэтический эп-аргазы болуп јат. Ол анчадала албатыныҥ оос поэтический творчествозында таркаган. Темдектезе, кеп сӧстӧрдӧ, табышкактарда анафора көп туштайт.

Аш ичкенче, меҥдебе,
Атка минзеҥ, токтобо.

Кезикте анафора ӱлгер эрмек-куучыныҥ ӱч, тӧрт оноҥ до көп бир тӱҥей бӧлӱктерин (јолдорын) бириктирет.

Анафора поэтический эрмек-куучынды айдарга эптӱ, јеҥил, јараш эдет.

Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ.

Чалчык Анчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 јылда Куйум деп јурт јерде чыккан. Революциядан озо ол школдо төрт лө класс божоткон. Совет јан төзөлгөн соңында Чунижеков бистиң областтың төс городында совпартшколдо үренген.

Ол кичүдең ала алтай албатының озогы чөрчөктөрин угарга сүүйтен. 1925 јылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрди «Таң чолмон» деп бичикте чыгарган. Онон бери ол бойы да көп јүзүн-јүүр произведениелер — үлгерлер, куучындар бичиир болды. Оның произведениелеринде алтай албатының озогы ла эмдиги јадын-јүрүми көргүзилген. «Туујының кузуктаганы» деген үзүк Алтайдың атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев керегинде Чунижековтың бичиген «Туујы» деп јаан поэмазынаң

алынган. Бу ўзўкте јокту алтай кижиниң озогы јўрўми көргўзилген.

Калганчы өйдө писательдиң «Бичигенииниң талдамазы» деп бичиги ле «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан.

Туујыныҥ кузуктаганы.

Калыҥ јыштыҥ јаказында
Шарлак кара суу акты.
Таш јакалу јарадында
Кайыҥ тозы айыл турды.
Сугат болгон ару суузы
Кышкы соокто тоҥбой турды.
Чадыр-јапаш бу айылда
Јокту Туујы јуртап јатты.
Одус јашка јеткелекте,
Чаал терек сынду бойы,
Айудый кўчтў бойы
Эки көстөҥ болгонбос болды,
Ай-караҥуйга тўшкен јўрди.
Элдеҥ тапкан эш-нөкөри
Эки уйын кўдўп јўрди.
Эр кемине јеткелек,
Эрлў сагыш киргелек,
Эне-адазыныҥ колын сакып,
Эки уулы отургылады.
Өрө көрўп, адып болбос,
Өлтўргенин сойып болбос,
Эр көөркий јокту Туујы
Эки эргегин уска ўретти:
Таспа кайыш өрўп јўрди.
Элдеҥ-јонноҥ иштеп алганы
Айына, јылына јиирге јетпес,
Тон-өдўкке беререне јетпес.
Эликтиҥ мойынын ок кескен,
Эрдиҥ мойынын јок кескен —
Эр јажына јокту болуп,
Јокту Туујы јуртап јатты.
Бир катап јокту Туујы

Ай кулагыла тыңдап отурза:
«Күреңг сары кебин кийген
Күс једип келген» дежет.
Күле-Кааннын[1] соок салкыны
Јүзине јаба сокконы билдирет.
«Күреңг күстиңг бойы келди!» — деп,
Бала-барка сүүнижет.
Аркадагы кызылгаттар
Эт ошкош кызарышты.
Јодро, бороңгот, кузук та
Јерге какталып түшкүледи.
Сыгын ай јаңгырды,
Кузуктап барар ӧй келди.
Күзүңги табыжы шыңгырап,
Күнүңг сайын угулат.
Кузукчылар кожоңдожып,
Үзүк јоктоң ӧткилейт.
Капчал јердиңг кара јолы
Тизеге јетире казылды.
Оны укkан јокту Туујы
Отурып эмди болбоды.
Албатыныңг барып јатканына
Адаркап-күйүнип сананды.
Ак күнди таныбас та болзо,
Алтайына јорторго күүнзеди.
Эмегенин кычырып алды,
Эки уулын јанына отургусты.
Эр бойы тереңг шүүнип,
Эңг учында мынайда айтты.
«Сыгын-Туу суунын табыжы
Эки кулагыма торгулды,
Кузукчылардыңг сүүнчилү кожоңы
Мениңг јүрегимди көкүтти.
Өчкөнчө јылынарга
От јылузы биске керек.
Өлгөнчө јиирге
Аш-курсак биске керек.
Бай тайгам Байкарада

[1] Күле-Каан — тайганың ады.

Калың кузук бүткенин уктым,
Эки балама баштадып,
Кузуктап мен барадым.
Ар өдүгимди[1] көктө, эжим,
Азык-түлүкти јазагар, балдарым.
Айылга отурзабыс, не болор?
Агаш төзинде отурзабыс, бир болор.
Ырысту болзобыс, түшкүн терип,
Аш-курсагысты табарыс».
Узак өйгө тергенбеди,
Талкан-азык бүде берди.
Тектей баштыкка[2] оны урды,
Боро адына артынды.
Бойы атка минип алып,
Балдарын чылбырдаң јединдирди.

* * *

Күле-Каанның күмүш бажынаң
Куу туман чөйилип јадат,
Јокту Туујы терлеген, јобогон,
Байкара тайгазына једет.
Јаан јаңмыр јаагажын,
Тамчы түжүп билбейтен
Јаан барбак мөш төзинде
Озогы одузына түжет.
Карызынаң кан акканча,
Барбак мөшкө јарманат.
Балтырын саңыс тутканча,
Јулма мөшкө јапшынат.
Олбук будакты[3] тепкенде,
Тазылынаң ала мөш силкинет.
Мөш бажын силкигенде,
Бүрлери үзүлижип чачылыжат,
Болчок башту токпогошло
Будактарды тоолой согот.
Көк кабаалу тобоголор
Мөш бажынаң көп төгүлет.

---

[1] Ар өдүк — кеден конычту өдүк.
[2] Тектей баштык — кичинек кап ошкош баштык.
[3] Олбук будак — туура барган јоон будак.

Как маңдайынаң тер чыгып,
Jўзин jолдоп ага берет.
Капкан-туткан будак сынып,
Мöштöң дö Тууjы jастыгат.
Айу ошкош кўркет бойы
Анда да jалкыбас болды.
Арыганын, аштаганын
Иш öйинде билбей jўрди...
Салкын шуулап келерде,
Сары тобоголор какталды,
Бала-барка сўўнгилеп,
Тўшкўн терип jўргўледи.
Тууjының санаазы омок болды,
Мöшкö jармаңары токтоды.
Аба jыштың ээзи —
Айу абагай сўўнет,
Тобоголорды jууп алып,
Тойо-кана jип jадат,
Азу тиштери кажайыжып,
Айдары jок семирет.
Кöрўк деп чоокыр кескек
Тöрт таманы тазаганча,
Эки jаагы булгайганча
Ару тирў кузуктаң
Ичегинине тажып jадат.
Тарал деген **боро куш**
Куу будакка отурып алып,
«Кузук jок» деп калактап та турза,
Кыштай jийтен азыкты
Мöштиң тöзи сайын сугат.
Чымалыдый кыймыраган улус
Тўшкўн терип jылыжат...
Тууjы кööркий балдарыла
Jарым ай кузуктады.
Jаан сеери[1] теңкейип чыкты.
«Айдары jок көп jööжö» — деп,
Эки балазыла сўўништи.
Jанындагы одуданг
Кепшенер öбöгöн базып келди,

[1] Сеери — тобого урарга агаштаң чертип jазаган ман.

Эчки сагалын сыймай тудуп,
Эзен-јакшыны сурап турды.
Эки көзи сеериге тийип,
Эң учында мынайда айтты:
«Бу айылдажымның сееризин!
Саак будакка[1] једип калган.
Ас ла салып, бодогожын,
Јүс тозоктоң ажар болбой.
Эки көстөң болгонбос то болзо,
Көстүлерден артык турбай.
Эки баланды кийимдеерге
Эр үлүүңди иштеп алдың...»
Анайып олор отурганча,
Қанбас ийди јалканчып үрет,
Тайа јыраның ары јанынаң
Мамак эмегени базып келет.
Јардына толо јүк јүктенген,
Арыган, јобогон турат.
Тектей кабын чечип алып,
Бир тажуур арајан[2] алат.
«Қуйрук чегеннің арајаны» — деп,
Туујыга тажуурын тудат.
Борбуйда чегенин чыгарат,
Баштыктаң талкан кодорот.
Эки балазы сүүнип,
Санап калган тамзыкту курсагын —
Чеген, талканын јигилейт.
Туујы омок сүүнип,
Эмегенин эмди мактайт.
Қепшенер өбөгөнди јанына отургузып,
Тажуурдаң арајанды кубарлайт.
Эмегени сеери јаар көрүп,
Бүдүнбей, балдарынаң сурайт:
«А бу слердиң алган кузугаар кайда?..»
«Кузугыс ол сеериде!»—деп,
Јаан уулчагы сабарыла уулайт.
Оны уккан Мамактың
Јүреги сүүнип көдүрилет.

[1] Саак будак — агаштың јабызындагы кургак будак.
[2] Арајан — аракы.

«Алтын-мөңгүн јөөжө болор» — деп,
Акту бойында сананды.
Сайлаган кузуктаң эскинге уруп
Токчок[1] согорына белетенди.
Туујы ла Кепшенер калай берди.
Арајан тамырларын изитти.
Эрмек-куучын көптөй берди,
Эң учында Туујы кожоңдоды:
«Сары сайлу кузукты
Сайлап, коштоп јаналдар.
Салковойдоң садала,
Акча-манат алалдар.
Эмил сайлу кузуктаң
Токчок согуп алалдар.
Эзен болзын бу Алтайга!
Јыргап, ойноп јаналдар...»
Барбак мөштиң төзинең
Чиби одынның түдүни јайылды,
Туујының омок кожоңы
Байкаранның јыжына јаңыланды...

* * *

Кожоң көндүгип келерде,
Канбас ийди казыр ӱрди,
Одуга јууктап келеткен
Таабы јайзаңның ӱни угулды:
«Ой! Ой! Ачым уул!
Арсыл ийдиңди ары токтот,
Кижи тиштеп ийбезин!»
Оның кыйгызы Туујының
Омок јӱрегине ийнедий кадалды.
Эки колы мылырт этти,
Эр санаазы өчө берди.
«Эдӱ мени тапкан туру,
Арба сайлу кузугымды
Ачап Таабы јудар туру» — деп,
Ичине бадышпай сананды.
Кулузунның ортозынаң

[1] Токчок — эмилдең согуп јазаган аш

Јылан јылып келгендий,
Јыраанын ары јанынан
Јутпа Таабы базып келди.
Озо баштап бөрүнин көзи
Сеeридеги кузукка тийди.
Туура јаткан Туујыны көрүп,
Седен, омок катқырды:
«Јакшы ба, ачым уул» — деп,
Јайзан јаан кыйгырды.
Туујы өңдөйип туруп келеле,
Јаагы ачылбай, каруузын айтты:
«Јакшы... слер јакшы ба».
Коолоткыш салкын келерде,
Мөштин бажы коолоды.
Коркып-чочый бербезин деп,
Таабы үнин кубултты,
Тилин сарјула сүрткендий,
Јымжада мынайда айтты:
«Ачым уулдын одузын таппай,
Өрө-төмөн өдүп јүрдим.
Абыргыдый үнинди угала,
Јүк арайдан таап, келдим.
Ачым уулды көрзөн,
Кузукты эңтерип алган!
Ару сайлу арбын кузук
Алтын-мөңүн акча эмей.
Ачым уул бойы билер:
Аказын, байла, ундыбас болбой!
Озогыда не де болгон болзо,
Онызы эмди керек беди?
Керишкен, согушкан да болзо,
Ундылып калары сөс беди?
Тостын кыбындый,
Торконын јигиндий,
Айланайын ачым уул,
Күзен укту сөөгибис јаңыс,
Күн-јарыкта кудайыбыс јаңыс.
«Тайгазынан тапканын
Талайына чөктөйтөн» — деген,
Оның бирүзи сен, карындаш,

Тайганғнаң тапканыңды
Таабы акаңа берер болбой,
Улалуга барган тушта
Конор јериң менде болгой.
Јарымкага барган тушта
Јадар јериң менде болгой.
Ару кузугыңды баалап аларым,
Алым учун тутпазым,
Алтын-мөңүн акчаны
Алаканыңа салып берерим.
Өскө кojойымга садаp болзоң,
Айдаpы jок өөн болор.
Акаңның айтканын укпазаң,
Түп-түбинде jаманы jедер.
Эреңистелип сен сананба,
Эрмегиңди jартын айт,
Эки кулагым сүүнзин!»
Jокту Туujы бажын тыpманды,
«Jок» деп айдып болбоды...
Колго түшкен койондый,
Кулагын кызынып отурды.
Эриk jокто, арга jок —
Эртен апарарга jөптөнди.
Эдү-коош ары базарда,
Арт-кийининең түкүрди:
«Jытkыр шилемиpди көpзөң,
Мени jытап таап алган!
Айдып тurган сөзин уксаң,
Үйе-сөөгиңди jоктоп турган.
Тарыскадый ээлгиp,
Саңгыстый jапшынчак.
Агын-көгин каткырып,
Оны-мыны куучындап,
Мени куйбуртып турганын.
Мынаң озо, мен көстү туштa,
«Бала-баpка jескинген
Jыланнаң jаман неме jок,
Бака чылап балбайган
Байдаң ачап кижи jок» — деп,
Балдарга айткан болгом.

Ол сöс бу эрликке угулган,
Оны бу шилемир ундыбаган...
Қайачактың ўсти јанында,
Сары-Қökшиниң бўгинде,
Бу ла јутпа јуун эдерде, —
«Сен байларды јамандайдың,
Қалан төлöбöй, мойнойзың,
Алым төлöбöй, мекелейзиң!
Буура болуп, бöкöркöйзиң!» — деп,
Төрт казықты кададып,
Төрт санымды кере тартып,
Јирме жамчыны тоолоп,
Бойы соккон јутпа эди.
Јаш карагайга таңма чапкан:
«Эр јажына темдек болзын,
Эл-јон электешсин» — деп,
Эң учында анайып айткан.
Оноң бери ол јердиң ады
«Таңмалу карагай» деп адалган.
Ол камчының сорбузы
Эмди де јылыйбаган.
«Öскўстиң колындагы
Öкпö јаан көрўнет» — деп,
Озогы улус айдыжатан.
«Јокту-јойуның канын соргон,
Ичи тойбогон ачап таңма,
Актуны каралап сойгондо,
Ичи јарылбаган таңма
Мениң јажыгымды јиирге,
Мениң кузугымды јударга
Эбин бедреп јўрген» — деп,
Қözине неме көрўнбес те болзо,
Қөрўп турган кижи чилеп,
Таабының кийининең ары көрöт,
Таабының баскан шылырты
Угулып тургандый, сананып турат.

* * *

Байкараның таскыл бажында
Қара туман күнўң тўжет,

Таабы јутпага кузукты
Туујы јўктенип кўнўҥ тажыйт.
Арайдаҥ кödўрип экелгенин
Таабы тозокло кемјип алат.
Тере тўптў тозокко
Тееп тыгып, толо урат.
Тозокты коктыйга отургузат,
Јаш тере чöйилип турат.
Ўч тозок болгодый кузук
Эки тозок болуп калат.
Сўўри туунын бажы
Тумантып, буруксып турды.
Туујынын терең санаазы
Кунугып јўрер болды.
Терлеп, јобоп тапканы
Арбын јööжö болбоды.
Калганчы кузугын экелип,
Кактай уруп берди.
«Алтын-мöҥун акчаны
Алаканыма салыгар» — деп,
Јокту Туујы сакыды.
Канчаны бererин Таабы чотоп,
Азыйдагы алым учун
Талортозын тутты.
Тегиннең кайкал баазын берип,
Туујыны мекелеп айтты:
«Буды сынган буканың эди учун
Мынаҥ чыгара чотодым.
Беш аршын бöс учун
Беш салковой чыгардым.
Кезигин сакып ал,
Кузук садылза, төлööрим.
Аканга сен чугулданба!
Артыктузын эрмектежерис.
Андый-мындый эрмектенбе,
Комудал јогынаҥ алыжарыс.
Бергенимди ассынба,
Ары ылтам сугуп ал.
Тоҥ öткўре чечеркебе,
Кийин јанын сананып ал.

«Чечен кижи сöскö кысталатан,
Челдӱ эт тишке кысталатан.
Бöкöниҥ буды тайгак,
Тенектиҥ тили копсок» деп
Кеп сöсти укkан бединҥ?
Акаҥды коптоп барзаҥ,
Јалмажыҥа чыбык тийер.
Јааныҥды јамандазаҥ,
Байканыҥа камчы тийер.
Кере алтап, ажу ашпазыҥ,
Кезер болуп, јеҥип болбозыҥ.
Кезем айдары озо болотон,
Кемзинери кийининде болотон» — деп,
Кулга тӱҥейлеп оны кöрди,
Куурмактап оны базынды.
Оны укkан Тууjы эмди
Ол jерине отура тӱшти,
Отурган jерин каза тебинди.
Ачу-корон кыйгырып нйди,
Туу-тайгага ӱни jаҥыланды:
«Акыр, акыр, акам!
Ак-jарыктыҥ бойына,
Ай-кӱнниҥ алдына
Ачыҥды не мекелединҥ?
Адымныҥ арказын кöрзöҥ,
Jулдалганын не деп айдар!
Бойымныҥ jардымды кöрзöҥ,
Jоортыганын не деп айдар!
Тӱрткӱниҥ[1] сабын тударга
Эки алаканым торсоды,
Тизеленип отурарга
Эки тизем ойылды.
Айдары jок эт-jылаҥаш
Балдарыма килезеҥ,
Озодоҥ бери кöрӱш-таныш
Ачыҥды кöрӱп, ачынзаҥ;
Айткан сöзигерге турзагар,
Алым учун тутпазагар.
Бала-баркам jаанап келер,

[1] Тӱрткӱ — кузук сайлаар агаш.

Бар алымды төлөп салар» — деп,
Кайран көөркий калактады;
Јайнап-сыктап сөзин айтты.
Кара бажын тырманды,
Каруу айдарын тыңдады.
Туујының айткан сөзи
Таабының кулагына угулбады.
Ачап Таабы ары басты,
Артык эрмек айтпады.
Јокту кижиниң ачу-короны
Көксине эмди бадышпай барды,
Алдынаң өрө ол кайнап,
Кырынаң ажып, ага берди.
Туујы өрө турул чыкты,
Айу чылап алгырып ийди,
Аба јышка үни јаңыланды.
Арт-кийининде түкүрди:
«Аба јыштың кер-јутпазы!
Ай-күн сенди соксын!
Куурмактап кузугымды јиген учун
Күкүрт-јалкын үстүңе түшсин!
Јиген јаак кугарып калар,
Јидирген төңгөзөк јажарып өзөр!
Акту терим сени табар,
Арт-учында сени базар,
Көзибистиң јажы сеге
Коркушту корон болор!» — деп,
Үч катап түкүрип ийди.
Өкпө-јүреги согулышкан,
Күүн-санаазы кунукkан,
Балазына јединдирген
Туујы эмди кайра басты.
Сары бүр какталып калды,
Салкын, јоткон тыңыды.
Азык-түлүк божоды,
Айылына јанар өйи келди.
Каламаны бөктөргөн,
Эскин-күректи артынган,
Эки уулына баштаткан,
Ат эрјинези уладаган,
Јокту Туујы јанып ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүкке бөлийле, кажы ла бөлүкке бажалык табыгар. Кажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Туужы керегинде айдылган сөстөрди тузаланып, ол керегинде айдып беригер.

3. Таабы нениң учун Туужыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сөстөрдиң мекезин јартагар.

4. Озогы јокту улустың «јиген јаак кугарып калар, јидирген төнөзөк јажарып өзөр» деген кеп сөзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Күс өйди көргүскен јерлерди произведениеден темдектегер. Туужы күс келгенине нениң учун сүүнген?

Јакылталар.

1. Бу произведениеден «Кожоң көндүгип келерде» деген сөстөрдөң ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сөстөргө јетире үзүкти (4-чи бөлүкти) алала, ончо эпитеттерди ле түңдештирүлерди тетрадька чыгара бичип, олордың кажызының ла учурын јартап беригер. Јаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Күс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардың бир-бирүзинне куучын бичигер.

Эпитет.

«Туужының кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чунижеков озогы алтай јокту кижиниң јүрүмин көргүзет.

Туужы «карангуйга түшкен», көс јок кижи де болзо, је сүрекей күчтү, иштенкей. Туужының кеберин автор мындый сөстөрлө јартайт: ол **чаал терек** сынду, **күркет бүдүмдү.** Тайгада јакшы кузук бүдерде, санаазы јарыйт, кожоңы **омок** болот; көс јок то болзо, көстүлерден ол **артык.** Је андый да болзо, Туужы **јокту,** балдары **эт-јылаңаш,** јайзаң-којойымга мекеледеле, ол онтоп, **ачу-корон** кыйгырат, автор оны **кайран кööркий** деп айдат. Бу ончо сөстөр эпитеттер болуп јат.

Эпитет деп не ле неменинг эң ле керектү, учурлу темдектерии иле эдип, ол немени чокум, јарт көргүскен сөстөрди айдар. Эпитет ажыра произведениеде көргүзилген немелерди автор јарадып турган ба, јаратпай турган ба, јамандайт па, јакшылайт па — бис билип ладыбыс.

Эпитет не ле неменинг эң ле керектү, учурлу темдектерин јартап јат.

Таабы јайзаңды автор **бөрү, јутпа** деп эпитет сөстөрлө айдат, нениң учун дезе автор произведениеде оның ач көзин, базынчыгын, мекечилин көргүзет.

Туујыны автор **кайран көөркий** деп айдып, Таабыны **бөрү, јутпа** деп айдып, олор экүге эки башка күүндү болгонын көргүзет. Туујыны автор јарадып, оның шыралу јүрүмине ачуркаңып турган болзо, Таабыны дезе көрөр күүни јок болот. Автордың анайып эки кижини эки башка көргөни эпитеттер ажыра кычыраачыларга да көчөт. Бис, кычыраачылар, олорды анайда ок эки башка көрөдибис.

Автордың күүн-санаазын јартаганыла коштой, эпитет произведениеде көргүзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Туујының кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбүткенниң бүдүмин көргүзип, олорды көп тузаланат: **калың** јыш, **шарлак кара** суу, **таш јакалу** јарат, **күреҥ** күс, оноҥ до өскөзи.

Эпитеттер албатының оосло чүмдеген поэзиязында база көп. Је анда кандый бир немени јартаган эпитет көп сабазында кубулбай, јаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чөрчөктөрдө ээрди јаантайын **арташ** ээр деп, көп малды **ак** мал деп, сууны **аржан** суу ол эмезе **кутук** суу деп, үйгенди **күмүш** үйген деп, көлди **сүт** көл деп, тайганы **сүмер** тайга деп адап јадылар. Бу мындый эпитеттерди јаантайын айдылар эпитеттер деп адап јадыбыс. Јаантайын айдылар эпитеттер не ле немени јарандырып, чүмдеп көргүзет. Јаантайын айдылар эпитеттер «Туујының кузуктаганында» да бар, ненииҥ учун дезе автор бу произведениени бичиирде, албатының тилин, сөстөрин көп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мөш, оноҥ до өскөлөри.

Эпитеттер болуп көп сабазында јарталгыш турат, је кезикте адалгыштар, кубулбастар, тооломо до эпитет боло берет: **чадыр** јапаш айыл, **тереҥ** шүүнди, **эки** кулагым, оноҥ до өскөлөри.

Түҥдештирү.

«Туујының кузуктаганы» деген произведениеде автор Туујының кеберин, озогы јадын-јүрүмниҥ картиналарын көргүзип, эпитеттеҥ өскө, база бир поэтический эпти — түҥдештирүлерди — тузаланат.

Туујыны автор **айудый** күчтү эдип көргүзет, тайгада кузуктаган улусты **чымалыдый** көп деп айдат, Таабыныҥ сөстөри кижиниҥ јүрегине **ийнедий** кадалат деп айдат. Бу сөстөр түҥдештирүлер болор.

Кандый бир эки немени түңдештирип көргүскенин бис **түңдештирү** деп адап јадыбыс.

Түңдештирү, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Түңдештирү ажыра автор көргүзип турган немени јарадат па, јаратпайт па, ого кандый күүндү болгонын — бис база билип аладыбыс.

Туујы **айудый** күчтү кижи, Таабы јаман, сөстөри **ийнедий** кадалгак кижи. Је Таабы бай болгонынаң улам Туујыны мекелеп, базынчыктайт, ачу-коронго түжүрет. Бис бу түңдештирү сөстөр ажыра озогы јаңның чындык эмезин, сыраңай коомойын көрөдис.

Түңдештирүлер көп сабазында **-дый, -дий** деп кожулталарлу сөстөр болот ол эмезе **ошкош, чылап, кептү** деп сөстөрдиң болужыла бүдет.

П. В. Кучияктың jўрўминең.

Ийт-Кулак.

Павел Васильевич Кучияк 1897 jылда Куйум деп jерде чыккан. Оның адазы Чочуш, энези дезе Ajымаш деп улус болгон. Чочуштың баштапкы чыккан эки уулы узак jўрбей, ölўп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордың тынын, байла, көрмöстöр апарган болор. Көрмöстöрдöң канайда аргаданар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Jаңгы чыккан балага jаман ат берзе, көрмöс ого тийбес». Чочуш ла Ajымаштың сагыжына бу сöстöр кирди. Оның учун ўчинчи чыккан уулын олор Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый jаман атту балага кандый көрмöс табарар?» — деп санандылар.

Шоңкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, оның адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Өй адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Оның учун Ийт-Кулактың таадазы Капшай өбөгөн оны бойының айылына апарарга келерде, ол тың сүүнди. Таадазының айылында ого сүрекей јакшы болгон. Ийт-Кулактың јааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак јааназынаң сүрекей јараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрин ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазының айылына Кучияктың экинчи таадазы (энезиниң адазы) Шоңкор келип јүретен. Кичинек, эмеш бөкөйгөн сынду, эчкиниң сагалындый сагалду, Шоңкор сүрекей јаан кайчы болгон. Шоңкорды угарга алтай улустар ыраак јерлерденг Куйумга келип туратан. Кучияк оның чөрчөктөрин угуп, чөрчөктөрдиң сөстөрин ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынаң кайлааргa үренип алды. Учында, Совет јаң башталарда, Кучияк таадазы ла јааназынаң уккан чөрчөктөрди кепке базып чыгарган.

Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазының айылында јакшы да болгон болзо, је оны азыраарга таадазының күчи јетпей турган. Оның учун Капшай Ийт-Кулакты, курсагын бойы азыранзын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабырарга јалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстаң коркып туратан. Абыстың чачы, үй кижиниң чачындый, узун, бойы саң башка кижи болгон. Оның учун ол абыстың јалчызы болгон до болзо, оныла туштажарга коркып, таң аткан ла тарыйын койлорын аркага айдап апаратан, аркадаң дезе бозом эңирде ойто бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, је ӧдүк-тон, аш-курсак бербейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тоңуп, аштап туратан учун, бир күн оноң качып, катап ла таадазына барган. Је таадазы уулының уулын чугулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрерге санаңды. Је Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсең, бичикке үренериң деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, јӧбин берген. Оның бичикке үренер күүни кажы јерде бар болгон. Крестке түшкен соңында ого јаңы ат бердилер: Павел Васильевич. Оның кийининде Па-

вел Васильевич кўскиде Чамалдың церковно-приходский школында ўренип баштады. Је ол школдо Кучиякка узак ўренерге келишпеди. Ол ўчинчи класста ўренип турала, јўре берген.

Јарлу писатель.

Улу Октябрьдың революциязы бастыра алтай албатының јадын-јўрўмин јаңы јолло ууландырды. П. В. Кучияк јаңы јўрўм төзөөри учун албатының тартыжузында эрчимдў туружа берген. 1925 јылда оны Москвага Кўнчыгыштагы ишкўчиле јаткандардың университединe ўренерге ийгендер. Ол анда төрт јыл ўренеле, ойто јанып, алтай албатының культуразын кödўрер ишке бастыра бойын беринди.

Москвада ўренип тура, орус албатының искусствозыла, литературазыла јуук таныжып, андый ок искусствоны ла литератураны алтай албатыга төзөөр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойының баштапкы јаан произведениезин — «Арбачы» деген туујызын — бичип баштаган. Оноң бери ол јаантайын литературный иште туружып, произведениелер ээчий јаңы произведениелер бичип, јарлу алтай писатель болуп өзўп келген. Ол 1934 јылда Москвада улу орус писательле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого:

— Бойыңның албатыңның јадын-јўрўмин, канча бар чөрчöктöрин бичи — деп јакарган.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдиң бу јакарузын бўдўрип, бойының произведениелеринде алтай албатының Совет јаң öйдöги јадын-јўрўмин, бу јадын-јўрўмдеги ончо улу кубулталарды көргўскен. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатының озогы чөрчöктöрин, кожоңдорын јууп, көп бичиктер јазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези нениң учун Ийт-Кулак деп ат адаган?
2. Ийт-Кулактың јааназы ла таадазы керегинде куучындап беригер. Олор П. В. Кучияктың јўрўмине кандый салтарын јетирген?

Соок.

(«Адыјок» деп романнаң алынган бöлўк).

Кызу темирдий јаркындалган кўн бийик туунық бажындагы ўч мöштиң ары јанына јуукта ла кулактанып јажынган. Ол, бойының эртен ойто келерин керелеп тургандый, јукачак булутты кызыл-сары будукла будып ийди.

Қааза айылдың эжигиниң буды тақталып калган карга јыжыларда, кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып кыјырай берди. Ол эжикти анайда комудалду кыјыратканы Адыјоктың энези тышкарыдан одын кучактанып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одынды јерге таштайла, эки колын оттың јалбыжына түрген сугуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей бererде, Адыјок чыдажып болбой айтты:

— Колың күйди, эне!

— Алдырбас, мениң колым бек эмей, күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын јабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оноң ары эрмектенди: — Соок там ла тыңыйтан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда, кулактанар болзо, јылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол туштa соокты күн биске экелип јат,—Адыјоктың адазы бойыныг шүүлтези јаспазына иженип тургандый айдала, өрө түндүк јаар көрди.

— Оны кайдаң билеригер? — Адыјок улустың куучынына јара кирди. Је ада-энези бирүзи де оныла эрмектешпей, отты кезе көргилеп отурды.

Уулчагының сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санагандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыјоктый ок, санааркап отурган улус болбос по?

Је Адыјокко олордың нени сананып отургандары керек јок. Оның бойында башка сагыш болгон: ол бойының өштүзин сананып отурган. Оның өштүзи — соок.

«Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыјок бойында айдатан. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согужарга белен болгон. «Јыргап, јылаңаш јүретен мениң јайымды ойто тутканча бер!» — деп айдарга белен болды.

Қышкы түн койылды. Олор ажанып алала, уйуктаарга јаттылар. Ада-энези эки балазын оттоң ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сыраңай ла күч. Алтын да берейин дезе, оттоң ырабас керек. Эмди Адыјокты соок төжөк сакып јат. Оның үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јууркан јабылар. Алдынаң — төжөктиң соок тыныжы, үстүнең — јууркannың јылу тыныжы. Олордың ортозында энеден чыккалы јунунбаган, оң

кулагында ийт тўги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тызыражып, Адыjок jадыры. Ол тўнде соокко тонгзо, jуурканды отко кийдире теппес, нениң учун дезе олордың jаткан jерин бир сөөмнөң терең казып койгон.

Тиштиң тызыражы токтогон. Тöжöк ло jууркан ортозы jылыган.

Адыjок уйуктады.

Бўгўн база андый ок көп jокту алтай улустың балдары калтыражып уйуктадылар. Олорды ончозын jаңыс jерге jуып кондырган болзо, тиштериниң табыштары чибизи койу jерде ört кўйўп тургандый болор эди.

Адыjок уйуктаган бойынча тўженди. Тўш jеринде кöрзö, кажык ойноп, карга jылаңаш jўгўрип jўрген эмтир. Оны көргөн база ödўк jок балдар оны öчöштирип, кыйгырып турдылар:

— Элек, элек!.. Адыjок терең карга базарга коркып jат... Уйа-ат...

Андый аңдышты уккан Адыjок бойының ийдезин көргўзерге оноң терең карга чурап ийди. Jе көп öй öткölöктö, кар алдынаң оның будын курч тиштў эки боро кўчўк тиштеди. Ол будын айрып аларга удаган турушкан. Jе эки боро кўчўк там ла тыңыда тиштеп турды.

Ол эмди оңдонып jатса, айылда тöжöктö jадыры. Кўчўктер оны тутканча эмтир. «Сен, балам, тўште jалангда да jўрзең, тўнде тўжензең де, кандый ла буудакка учурашсаң: «Ак jайыгым, Адаган тайгам, аза-jеткерден, ачу ölўмнең айрыгар!» — деп кыйгыр. Ол туштa кандый да кызаланғнаң айрыларың» — деп энезиниң качан да айтканы бу туштa кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-jайык!.. — деп, Адыjок кыйгырган бойынча көзин jаан көрўп ийди. Оттың ортозында кос алтын топчыдый сурлап jатты. Оноң öскö бир де неме көрўнбейт. Адазының тўңгўрининг көзи де сурлабайт. Байла, уйуктап jаткан болбой кайтсын.

Адыjок будының jанындагы боро кўчўктерди сыймап көрди. Кўчўктердиң ордына соокко тонуп калган, jайгыдагы балкажы терезине jаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды: «Бу öскö кижиниң буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Jок!» — деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойын токтотконы jолду. Адазы оны ошкош ло койынына албас: оның койынында эң кичў балазы. Унчук-

паска керек, је боро күчүктер база келип, тудардаң маат јок. Айса, эмди келзе, оны өлтүре тудар. Эртен ада-энези туруп келзе:

«Қайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайтсын, бис дезе укпаганыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыс? Қандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сурааарда, каруузын нениң учун айтпадыс болбогой?» — деп айдыжып, ыйлажар.

Адыјок мынайда сананып јадала: — Ада!.. — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тоңдың ба? — уулына энезинин карузыган үни угулды.

Удаган јоктоң айылдың ичи јарый берди. Қайыңның тозы, јылкының казызы чылап, тыркырап, күйе берди. Айылдың ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдың терезиле јазагандый болды.

Адыјоктың энези колын отко јылыдып, ол јылуны уулының будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланың будын сыймап туруп, јылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одынның јылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендий болды. Энези ойто орынга јаткан соңында Адыјок удаган уйуктап болбой јатты. Эмди ого угулганы — айылдың јанында, тышкары, јаш агаштар, соокко пестон јарылгандый, тарс эдип јарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардың туйгактары, кыјыруүш сопокту немедий, карга кыјырап, айылды айланыжып турдылар.

«Уйлар, байла, соокко тоңгон» — Адыјок бойында анайда сананды. Уйлар кандый кажаганда јатканын ол јакшы билетен: төрт бакана, оның үстүнде сойгон кендирдиң сөөги ле карагайдың будактары, айландыра стене јок, оның учун салкын кажы ла келтегейинең кирейин дезе, кирер.

Андый да болзо, Адыјок таң алдында терең уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыјок ойгонып келген. Ол үстүндеги јуурканын колло бойынаң өрө көдүрерде, јудруктый кырутыган кар јүзине келип түшти.

1. Соок керегинде Адыјоктың ада-энези нениң учун коркыганду куучындажат, Адыјок соок керегинде нени сананат?

2. Адыјоктың уйуктап турган төжөги кандый, ол түнди нениң учун коомой өткүрди?

3. Адыјок нени түженди, оның түжи нениң учун андый болгон?

4. Адыјок түнде ойгонып келеле, нени сананып јатты?

5. Адыjоктый шыралу jадын-jўрўмдў öскö балдар керегинде автор нени айдат?

Jакылта. Бу бажалыкты кычырала, алтай албатыныҥ озогыдагы jўрўми керегинде билип алганыгарды куучындап беригер.

Jайлуга кöчкöни.

Jайлуга кöчöтöн öй jеткен. Jаҥыс ла кўўк айдыҥ ак толуны jеткелек. Бўгўн энирде айдыҥ ак толуны көрўнзе, эртен тура кöчöргö керек. «Айдыҥ ак толуны бистиҥ jайлуга кöчўп келгени-бисти көрзин» — деп, алтай улус айдыжатан.

Учында кöчöр кўн jеткен.

— Бис эртен слердеҥ озо кöчöрис! — деп, Адыjок Октуга ажындыра мактанган.

— Бис дезе слердеҥ соҥдоор деп туруҥ ба?.. Эртен бис ончозынаҥ озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен көзиҥ ачкалагында, бис jайлуда болорыс! — Адыjоктыҥ мактанып айтканын Окту jаратпай, каруузын омок берди.

Окту Адыjокло jажыт болгон. Октуныҥ адазы jабыс сынду, кўреҥ-сары чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижи. Энези дезе байларга тере ийлейтен, тон көктöйтöн ус болгон. Ада-энези анайда ла иштеп, алты балазын азыраган. Окту олордыҥ, jаанынаҥ тöмöн тоолозо, тöртинчи балазы болгон. Öскö балдары ончозы унчукпас, jобош болуп, адазын тöзöгилеерде, jаҥыс Окту энезиниҥ ак чырайын, кара чачын алган. Ўни де энезиниҥ ўниндий омок, тыҥ болгон. Бойыныҥ бўдўзи: колы-будыныҥ балтырлары каiыҥныҥ урындый кату, бек jарынду уулчак болгон.

— Ол Бакаашты... улу таадазын тöзöгöн. Андый ок jаан бöкö болор — деп, Октуны көп улус айдышкан.

Ол чын ла ачынза, бойыныҥ jаан карындаштарын да сабап ийетен болгон. Мерге адар болзо, чикечили чечен мылтыктый. Анайдарда, Адыjок оноҥ туркары коркынып, оны тарындыра айтпай jўрерге кичеенип турган. Оныҥ учун Окту каруузын кату да айдарда, Адыjок ого тарынганын билдиртпеске jымжак айтты:

— Бис экўниҥ сööгибис чапты. Кандый макалу, бис карындаштар!

— Мында немези макалу? — Окту база ла кату сыркынду сурады.

— Бис эки карындашты Балчактың уулы Мангзу согуп болбос.

— Оноң јаңыс сен ле коркы! Мен оның мангдайына тутканча ла мүүс өскүрип ийерим! — деп, Окту, јаан кижи чилеп, айтты. Адыјок катап онила беришпей, токтой берген.

Күүк айдың он төртинчи јаңызы өткөн түнде болгон. Эртен тура иштер үрүжип, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, казан-айактар калыражып турды.

Адыјок ойгонгон ло бойынча, мылтык шыкап турган кижидий, көзин сыкыйтып ийеле, тышкары јүгүрди. Уйкузы эмеш чыгып, озо ло баштап Октуның адазының айылы јаар көрди. Ол көчүп бараткан эмтир. Јаңыс күрең адына онча немезин артып, үч балазын атка учкаштырып, бир балазын бойы јүктенип, эмчек балазын үйи кучактанып, Окту дезе јаңыс уйын айдап алган, кышту айылынаң ырай бергилептир.

— Ада! Бис нениң учун удаган уйуктаганыс? — айылга кирген бойынча, Адыјок тыҥ кыйгырып ийди. — Октуның адазы көчүп барадыры!

— Баргылагай ла. Бис олорло тудуш эмес. «Аш ичкенче, меҥдебе, атка минзе, токтобо» деп сөсти ундыба, уулым. — Адазы тусту чайды чөйө тартып ичеле, уулы јаар көрбөй, айтты.

«Јаан улусла сөс блаашпай јүр» — деп, улустары айдатан учун Адыјок јаңыс ла јаштанып келген көзиле адазын кезе ајыктап, унчукпады. Адазының табыланып турганын көргөндө, ол быјыл көчөргө сананбай тургандый билдирди. Јаңыс энези казан-айакты капка салып, меҥдеп турган.

Олор ончозының кийининең көчүп атанган. Адазы ла энези улустың кийининең көчүп баратканына бир де эмеш комудап тургандары көрүнбейт. Олордың керек дезе меҥдеп те турганы билдирбейт.

Кошту деп өлө уй ончозының алдынаң, оның кийининең өскө уйлар ла бозулар браатты. Узун кыштың соогына өзөгинең өткүре соктырып койгон уйлар, каланғызы јаан кижидий, буттары чалыжаҥдап, эмеш ле тыҥ салкын соксо, туура јыгылгадый брааткылады. Је олор јерден өзүп келген көкти түрмүлү тилиле јалмай тартып тургулады.

Эбиреде агаштарда јайдың кушкаштары келип јаткан јайды ончолоры бойлорының тилиле уткып кожоҥдожот. Ол кушкаштардың ортодо јаңыс ла баарчыктардың үни комудалду, чочыҥкай угулып турды. Олор ачап каргааны көргилеп ийеле,

бойлорыныӊ балдарын корыгылап јат. Токылдамалар шыӊкылдууш ўниле кожоӊдожып, бийиктеӊ төмөн јерге тўжўп тургулады.

— Уйларды чого айдаба, бойлорыныӊ табыла баргылазын— адазы уулына айтты. Кошту уйларды баштап алала, кырды өрө аттыӊ чичкечек јолынча браатты. Оныӊ чарбак ичи јолдыӊ јанында оогожок тегенектерди јыга базып браатты, оныӊ јеерен ле апагаш тўги тегенектерге бир эмештеӊ артып турды. Мееште кўнге удура каткырыжып, көк өзўп јатты. Кўн бойыныӊ изўзин олорго кысканбай берип турды.

Јолдыӊ алтыгы јанында, беш агаштыӊ сынындый, бийик каскак. Ол каскактыӊ алдында Кыралайдыӊ суузы кардыӊ суузын бойына кожуп алала, агаш-ташка согулып, јўс башка кожоӊдоп, алтан башка кыйгырып јатты.

Адыјоктыӊ эки көзи Өскўзекти ле көрўп турды. «Бу бийик каскактаӊ ол ло ашпаза, јакшы болор эди» — деп сананып браатты.

Је Өскўзек бир де эмеш коркып турганы јок, карын ўзеери чичке јолдоӊ туура базып, койу өлөӊдөрди ўзе тартып, чайнап браатты. Оны көргөн Адыјоктыӊ коркыыры чала токтоды. «Мен Өскўзектеӊ коомой бо?» — деп, ол бойында сананды.

Је анча-мынча болголокто, сууныӊ табыжы ла куштардыӊ кожоӊгыныӊ ортозында кандый да кижиниӊ комудалду кыйгызы угулды.

— Эзирик кижи кыйгырат па?

— Эзирик кижи кайдаӊ келетен? — адазы Адыјокко каруузын берди.

Удабай Адыјок саӊ башка неме көрди: олордоӊ тыӊ ыраак эмес јаткан Малчы деп јокту кижи, уйы јолдыӊ алтыгы јанында тыт јадыкка арказы төмөн болуп кебелип калларда, оныӊ мўўзиненӊ тудуп алган, улусты болушка кычырып, кыйгырып турды. Оныӊ үч балазы ыйлашкылап тургулады. Ўйи дезе јадыкты малтала кезип, кара тери јўзин јолдоп агып турды. Сары көстўктў кара ийдичек, кебелген уйды кезе ајыктап, тилин јаланып отурды.

— Кайран өрөкөн, мениӊ тўбегиме болужыгар! — деп, Малчы Адыјоктыӊ адазын көргөн бойынча, тыӊ кыйгырды.

— Бу тўс јерге уй канайып јыгылды? — деп, Адыјоктыӊ адазы сурады.

— Балчактыӊ уулы Мангзу бистиӊ кийинибистеӊ јаба једе-

ле, уйдың үсти јанынаң коштой ödördö, уй јыгылган. Қанайып туруг дезем, каткырала, маңтада берген... Је түрген болужыгар, кудай слерди алказын! — Малчы, јүзиндеги терин кой терези эски тонының јеңиле арчып, сурады. Оның эки тизези, түрген суудагы тал ошкош, тырлап турды. Қара көзиниң ичи толтыра јашту эмтир.

Адыјок адазынаң озо уйга јүгүрип келеле, мүүзинең ала койды. Ак-чоокыр уй өчөмик јажыл көзиле кылчайып көрди. «Э-э, балам, мени өлүмнең сен канайып айрып алатан эдиң?» — деп айдып јаткандый болды.

— Ада! — Адыјок тың үнденип айтты. — Түрген келип, уйды өрö тургузарга болуш!

Је адазы тың меңдеп турганы билдирбей, нени де шымыранып, оноң уйга араай базып келди...

Қачан Малчының јаңыс уйы јолго туруп, бажын булгап, адырманду тилин јаланып турарда, үч балазы көстиң јажы өткүре каткырынып, уйдың соок тумчугун окшогылап, кабыргазына јölöңгилеп, түктерин бойлорына јапшыргылап тургулады. Чоокыр уйдың бозузы куйругын сүүнчилү шыйманып, энезин эмип турды.

Бу туштa Адыјоктың сагыжына Öскүзектиң энези кирди. «Эх сени, бистиң уй тоголонор туштa адам ла Малчы анда болгон болзо, база мынайда ок өлтүрбей айрып алар эдис», — Адыјок кородоп сананды. Ол эрик јокто Малчының балдарының сүүнижиле кожо сүүнип турды. Эмди Адыјок көрүп турза, байагы ла бойынча сүүнбей отурганы сары көстүктү кара ийт болды. Ол керек дезе уйдың јаткан јерин барып јытап, уйдың өлбöгöнине кородоп тургандый болды.

— Слер ол Маңзуга чыдап болбодыгар ба? — Адыјок чыдап болбой, Малчыдаң сурады.

— Мен ого канайып чыдайтан эдим, балам.

— Бис Октула экү оноң бир де эмеш коркыбас эдис!

— Балчактаң база коркыбас бедигер? — Адыјоктың адазы јара кириштi.

— Јаанап келзебис, оноң до коркыбазыс!

— Сокпостың токпогы јаан, — адазы туура көрүп айдала, ичкери басты.

Адыјок адазының айткан сöзин аайлабады, је Маңзуны јаман көрötöни оноң тың өзүп: «Бу керектi мен ончозын Октуга айдып бererim» — деп, ол бойында бек сананып алды. Оноң

ары көндүгерде, Малчыныҥ үйи уйын јединип алды. Эки балазы эки јанынча, бир балазы кийининде, уйды эбиреде курчап алган баскылады.

— Јаҥыс уйыма сүт түшсе, мен слердиҥ болушканаарды ундыбазым, өрөкөн, бир тажуур аракы быжу болор! — Малчы Адыјоктыҥ адазына сүүнчилү көрүп айтты.

— Сениҥ сөзиҥе кудай керечи болзын, — Адыјоктыҥ адазы теҥери түбине көрүп айдала, ичкери көндүкти.

Туунын эдегинде јараш чечектү агычак олорды сүүнчилү уткып јатты...

Јайлуга јеткиледи. Олордыҥ јайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштаҥ ташка согулып турган суунын табыжы, кушкаштардын кожоҥы, јерден өзүп јаткан чечектердиҥ јараш јыды Адыјокты эзиртип турды. Ол эмди ле, јердиҥ аҥындый, таштаҥ ташка, кырдаҥ кырга јүгүре бергедий болды.

Јакылталар. 1. Бу бажалыкты кычырала, куучындаарына план тургузыгар, план аайынча кычырганын куучындагар. 2. Бастыра бажалыктардаҥ ар-бүткенди көргүзип бичиген јерлерди таап кычырып беригер. 3. «Адыјоктыҥ ла Октуныҥ најылашканы» деп бажалыкту куучын бичигер. 4. «Адыјок» деп романныҥ «Јас» деп бажалыгын таап алала, бойыгар кычырыгар.

КУУЧЫНДАГАНЫ, ЈАРТАП БИЧИГЕНИ ЛЕ ДИАЛОГ.

Литературный произведениеде куучындаганы (повествование), јартап бичигени (описание), эки кижиниҥ куучындашканы (диалог) деген јерлер бар.

Куучындаганы (повествование) деп произведениениҥ геройыныҥ јадын-јүрүми, бүдүрген керектери, санаа-шүүлтези керегинде автордыҥ куучындап айдып бергенин айдар.

«Адыјок» деген произведениени кычырып, бис уулчактыҥ бойыныҥ, энезиниҥ, айылдаштарыныҥ јокту јадын-јүрүми, ашкурсактаҥ торолоп, кийимнеҥ түреп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргилегени керегинде айдылганын көрөдис. Автордыҥ бу сөстөри оныҥ куучындаганы (повествованиези) болот.

Јартап бичигени (описание) деп кандый бир немениҥ, улустыҥ, јүзүн-јүүр тындулардыҥ тыш кеберин көргүзип бичигенин айдар.

«Адыjок» деген произведениеде андый jерлер: Адыjоктың, Октуның, оноң до öскö улустың бүткен бүдүүн, тыш кеберин, ар-бүткенниң картиналарын, айыл-jурттарды, оноң до öскöзин сöслö jурагандый көргүскени болот. Jартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы jартап бичигенинең көп болот, je кезик произведениелерде, темдектезе, «Jаскы jыргалда» картинаның көп сабазы jартап бичигени (описание) ажыра көргүзилет.

Диалог дегени произведениеде көргүзилген улустың удура-тедире эрмектешкени болуп jат.

«Адыjок» деген произведениеде андый диалогтор сүрекей көп: Адыjок Октула эрмектешкени, база Адыjок малчыла эрмектешкени ле оноң до öскöзи.

Диалог ажыра произведениениң геройлоры бой-бойлорын, бүдүрип турган керектерин, ар-бүткенди, оноң до öскöзин канайда jарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустың кажызының ла эрмеги аңылу, башка-башка болуп jат.

С. К. Тока.

Салчак Калбакхорекович Тока тува албатының советский писатели болуп jат. Ол 1901 jылда Тувада Мерген деп jерде батрак биледе чыккан. Тока бойы кичүүңең ала орус кулактарга ла тува байларга батрак болуп jүрген. 1929 jылда ол Москвада Күнчыгышта ишкүчиле jаткандардың университедин божоткон. Оның соңында ол Тувада партийный ла государственный jаан иштерде туруп, ол ок тарыйын көп очерктер, куучындар, пьесалар бичиген. «Араттың сöзи» деген повесть — оның эң ле jаан произведениези. Бу повестьте ол бойының jүрүмин, тува албатының озогы jадынын көргүзет.

Тос чадырда.

Тас Баштык.

Энемде беш бала болгон: эjелерим Албанчы ла Кангый, акаларым Шомуктай, Бежендей ле эң кичүзи мен болгом. Адам санаама кирбейт.

Бистиң энебисте бойының чын ады jок болгон. Энемниң

бажында бир де чач јок учун, айылдаштары оны Тас Баштык деп адаган. Айса болзо, энем јиит тужунда кандый бир бийдиң сөзин укпаста, оны тың кыйнаган эмезе кандый бир оорудаң оорыган кийининде онын бажының чачы түжүп калган болор. Ол керегинде энем биске бир де куучындабаган. Бис те сурабаганыс. Бу мындый чоло атла оны јажына адагандар.

Бойының јүрүми керегинде энем ас куучындайтан:

— Слердиң таадагар — јокту арат[1] болгон, ол Дора-Хемде јуртаган. Ондо тоолула ак-кийиктердең башка не де јок болгон. Слердиң таадагар ла јаанагар өлүп каларда, олорды тирү тужунда эмдеген лама[2] келеле, бистең ак-кийиктерди апарган. Ол ачынып, мынайда арбанып туратан: «Көп эмдегем — ас алгам, көп эмдегем — ас алгам». Биске Шомуктай деп јерде јаткан бай улуска барып, јалданып иштеерге келишкен. Слер ол тужунда ончогор јаш болгоныгар. Мен улустаң иш бедреп баргам. Је мындый бала-баркалу јалчы кемге керек?

Энемниң кебери јараш эмес болгон: јабызак сынду, бели корчок. Оның кийип јүрген кийимин кийим деп айдарга да келишпес. Оның јайы-кыжыла кийип јүрген тонын мынаң озо качан бирде јакшынак тон болгон деп бодоорго болбос: оның түги тазап түжеле, терези айры-тейри јыртылып, калбаңдажып калган. Энем бойының кызыл эдин бу јыртык тонло јүк арайдаң ла јажырып јүретен.

Је ол санаалу, кандый ла иште иштеңкей үй кижи болгон: бастыра уур керектердең эп-арганы таап, чыгып, көп шыралар көрүп, бисти чыдадып алган.

Бир катап энем бисти јууп алала, јаңы јерге көчөрибис деди.

Бис алту ийинисте јаан эмес јүктенчиктү Мерген суунын јанына јаңы турлуга једип алдыбыс. Энем бир агаш кезеечиден малта сурап алала, кырлаңның эдегинде, Мерген суунын јарадындагы сыраңай ла јараш јерде, тостоң кичинек чадыр айыл тудуп алган. Бастыра билеге төжөк эдип, чибинин бүрин ле кургак өлөң төжөп салган. Оның кийининде, уйуктаарга јылу ла јымжак болзын деп, үстүне кургак өтөк төгүп салды.

Чадырдың өзөктөрининг ле аланчыктарының баштарын бириктире буулайла, үстүнең тосло јаап салды. Јут болгондо, катай јабылган тостордың ортозынаң суу сызылып, тамчылап, кышкыда оноң салкын ла соок кирип туратан. Бис мында агаш

---

[1] Арат — јокту крестьян улус.

[2] Лама — абыс аайлу кижи.

ортозында јӱретен аңычактар чылап јуртаганыс. Бисте ӱч эчки ле јожуп келген ийт болгон. Ийтти бис Черликпен[1] деп адаганыс. Ийттердиң ортозында ол сӱрекей бӧкӧ болгон.

Бистиң айылыстың јанында кӧп улус јуртаган, је олор ончозы бис ошкош јоктулар болгон, олор, бис чилеп ок, тос чадырда јуртагылаган. Кӧп малду байлар јоктулардаң аңылангылап туратан. Бистиң айылга јуугында јаткан байлар ол эмезе бийлер киргенде, мындый сӧстӱ келгилейтен: «Ме, бу терени меге ийлеп бер», «Бу тонды меге көктӧп бер», «Бу ӧдӱкти меге көктӧп бер». Эттирип койгон немезин аларга келген байлар энемди јаантайын соккылап: «Јазап этпединг, ӧйинде этпединг, тӧлӧбӧзим» — деп адылып туратандар.

Қыштың учында бис бой-бойыска удура көрӱжеринең кыйып туратаныс: бистиң кеберис сӱреен коркушту боло беретен. Јаан акамды, Бежендейди, көрзӧм — јаагының сӧӧктӧри кырлайып калган, кабыргалары иле көрӱнип турды.

Бисте јылу кийис айыл бололо, бир кӱнде бир де катап јигедий курсак бар болгон болзо, бис кыш керегинде сӱӱнчилӱ сананар эдис. Чадырды айландыра тегерик кӧп тӧңдӧр болгон. Оноң агаш конёкло јыгылаарга кандый јакшы! Оноң ары Мерген агып тӱшкен кырдаң чанакла јыгылаарга сӱрекей јакшы! Соок тӱшкен кийининде кардаң өргӧӧлӧр, улус, уйлар, койлор эдерге ле Мергеннинг ол јанында јырааларга барып, койондорго ло кӱртӱктерге тузак тургузарга кандый јакшы! Таш-Чалан деп байдың тойу, јылу тонду балдары кышты мынайда ӧткӱргилейтен. Бис дезе кышты коркушту ачу-коронго бодойтоныс.

Бистиң јаан эјебис, Албанчы, јаантайын ла бисле кожо болгон. Ол бисти энебисле кожо чыдадып, курсакты ӱлеп, энебистий болужатан. Албанчы бистиң экинчи энебис болгон, је олор бой-бойына кандый тӱгей эмес: Албанчы бийик сынду, эт-каны толо, койу чачту, тегерик јаан көстӱ, койу кара кирбиктӱ, көстӧри таң чолмондый болгон. Јуукта јаткан јиит уулдар оны көргилеп ийеле, сӧстӧӧргӧ келгилеп тургулайтан. Је Албанчының бистең айрылар кӱӱни јок болгон.

Корон сооктор токтой бергенде, тыттарды айландыра кӱрттер кайылып, јабызай беретен. Суунын тоңбогон кара јери элбеп, јарадына јууктап, оның табыжы кайылып јаткан тоштың

---

[1] Черликпен — тува тилле јерлик дегени.

алдында там ла тыңып келетен. Бис чадырдаң тышкары чыгып, Мергенниң јарадына келеле, айуның балдарындый, јүгүрижип туратаныс.

Јай келгенде, чадырды айландыра коју өлөң өзөтөн. Јылуларла кожо аштап турганыс там ла иле билдирип те турза, бис омоксырай беретенис. Биледе кичў дегендерис кышкыда јабынып турган самтар кийимисти чечип, таштап ийетенис. Јаандарыс ол самтар кийимдерди јууп алала, бойлорыныҥ кийимдериниҥ јаан тежиктерин јамачылап, кийиминде јамачыларды там ла кожотон...

1. Бу произведениеде кандый албатыныҥ јадын-јўрўми көргўзилген?
2. Куучын кемниҥ адынаҥ айдылат?
3. Тас Баштыктыҥ ла оныҥ билезиниҥ јадын-јўрўми керегинде куучындап беригер.

Бис јаҥыскан.

Энебис бисти ончоосты кийиндирип ле азырап аларга улустаҥ јаантайын ла јакшы иш бедреп јўретен.

— Мен база бир ааlга[1] барып, кандый улус—көрўп келейин —деп, энем јаан эјеме Албанчыга айтты.

— Канайдар база, кожо баралык, је улустыҥ соок көзин көрўп турала, суранарга неденҥ де јаман. Оныҥ ордына кандый да ууp иш болзо, кўн чыгардаҥ ала орой тўнге јетире иштегени торт.

Энем каруузын берди:

— Чын. Је бис кайдаар барарыс? Ишти кайдаҥ табарыс? Бисти ишке кем алар? — Баштыкты колына алала: — Бу барышта бис нени-нени таап аларыс — деп, энем Албанчыга айдала, алдындагы ла чылап, чадырдаҥ чыкты.

Оныҥ кийининеҥ бараргa меҥдеп, Албанчы бис јаар бурылып, айтты:

— Алдырбас, коркыбагар, бис удабай келерис.

Олор кайдаар барып јатканын көрўп аларга, мен олордыҥ кийининеҥ чыга кондым. Олор алдындагы јолло эмес, өскө јолло баратты. Энем торт ло корчойып алган, эки колын кыска јеҥдерине тереҥ сугуп алала, буттарын тизезинеҥ бўктебей, кандый да саҥ башка базытла араайынаҥ базып баратты. Энем

---

[1] А а л — тува тилле: јурт.

ле эјем јайканыжып, Мергенди төмөн барып, удабай јыраалардың ары јанына јылыйа берди.

Мен чадырга кирип келеле, Кангый эјемнең сурадым:

— Таш-Чалан аракы ичип ийгенде, сүүнчилү боло беретен, јүк ле арайдаң базып јүретен, энем ле Албанчы, ол чылап, аракы ичкендий, ненің учун ары-бери тентирилип, јүк арайдаң базып браады?

Кангый ачына берди:

— Сен јүүле бердиң бе? Биске аракы кайдаң келетен? Аракы азарга бир күп чеген керек. Олор узак өйдиң туркунына сүт те, чеген де, чай да ичпеген. Оның учун тентирилип јадылар. Сен, олор чылап, ай сайын тойо курсак ичпей, базып јүрген болзоң, базыдынгды көрөр эдим.

Энем ле Албанчы барып јадала, удабай ла келерибис дешкен, је эки күн өдө дө берген болзо, олор эмдиге јетире јок.

Ол јыл күс сүрекей эрте келген, чөл койу кырула јабылып, соок түже берген. Бис—Кангый, Бежендей, мен—отты айландыра отурып алала, күлдеги кызыл косты кыймыктадып, тоңуп калган эриндерисле отты үрүп туратаныс. Энемди ле Албанчыны түндү-түштү экинчи түшке, экинчи түнге јетире сакыганыс. Бир эмеш отурала, Кангый ла Бежендей мен јаар соок көргилеп, сурагылап туратан:

— Сениң одының кайда? Сен сүре ле отурып јадың.

Мен тышкары јүгүрип барала, түште белетеп салган чырбагалдарды экелетем. Отко одынды салып ийеле, база ла јылынарга отуратам. Курсак јиир күүнибис там ла тыңыйтан. Бис тутказы јок, јарылып калган, түби ышту эски казанга сууны урала, отко азып салатаныс. Сууны јылыдала, бис кайнадып салган чайдың шагын оозыбыска салып, оның кийининең јылу сууны ачаптанып, көптөң ичип отурдыс.

Бежендей сууны шөлиреде ичип, оозыла табышту шапылдадатан. Оның оозында суу Мергеннің ажуларындагыдый шуулайтан. Оның кийининде ол мынайып айдып, кокурлайтан:

— Мен мындый амтанду көчөни качан да ичпегем.

Андый да болзо, бистиң ичкен «көчөниң» кийининде курсак јиир күүнибис там ла тыңыйтан. Бис јалаңга барып, карганаларды сындырып, оның терезин сойып алала, ачу, јажылтырым, јыду баргаа ошкош немени семис койдың эди эдип јип туратаныс.

Аштаганыска чыдажып болбой барганыста, айылдаң чыга

конуп, айылдаш јаткан айылдарда не барын көрөргө јүгүрижетенис. Озо баштап аңчы Томбаш-таайдың айылына баратаныс. Ол аңдап јүреле, јанып келген болзо, кандый јакшы! Томбаш-таай Мергеннің бажынаң элик атканда, ол эмезе сүгенине чарагандар ла белдер түшкенде, ол эмезе Терзиге барып, бойының чындык айазыла аң өлтүрип алганда, ол бисти бойына кычыратан. Оны ыраактаң көрүп ийгенисте, бис аңчының бойынаң артык сүүнетенис.

Кангый кайуга чыгып барала, төңнөң мынайда кыйгыратан:

— Меңдегер! Томбаш-таай нени де экелип јат!

Бис аңчыга удура, куйун чылап, учуп баратаныс. Ол бойының бөктөргөзинде бир элик бөктөрип алган. Томбаш-таай ээрде араайын јайканып, унчукпай күлүмзиренет. Јолго айылдаш јаткан айылдардың балдары үүрлеп толо берген. Олор чуркуражып, быжып калган јиилекке учуп келген сымдалар чылап, кажызы ла Томбаш-таайдың ээри јаар албаданат. Јаан улус база келгилейт. Ончолоры аңчыла эзендешкилеп, оны тапканыла алкагылайт.

Томбаш-таай узун соргуулду кангазын соруп, айылдаштары бөктөргөдөги аңды түжүреле, оны сойып турганын көрүп отурат. Бис јерге отурала, алты кол эликтиң терезин канайда сойып турганын көрүп отурадыбыс. Оныг кийининде Томбаш-таайды ајыктайдыс. Оныг буттары кандый узун! Байла, ол мантап јүрген эликтерди кийининең сүрүжип турган учун, буттары андый узун болбой кайтсын. Томбаш-таайдың кырып салган бажы бистиң үстүсте теңеріге једип калгандый билдирет. Ол чичкечек коркок тумчукту, сарызымак быјыраш сагалду болгон. Оныг јылу кара көзи ле ачык күлүмзиренижи эмес болзо, оныг кара-күреңг ле чакту кебери күлерденг уруп эткен немедий болор эди.

Јаан улус аңчының тапканын үлеп баштагылайт. Кангый эјемди үлүүге турушсын деп база кычырдылар. Оныг көстөри канайда күйүп чыкты! Ол ого берип јаткан эликтиң будын ла тоолу кабыргаларды эки колыла кабыра тудуп, ого келишкен баалу немени кем де ойто блаап алар деп коркып турган неме чилеп, келишкен этти бойына јаба бек тудат.

Эликтиң эдин үлеп божогон кийининде үлешти башкарган өбөгөн — аалда эң ле карган кижи — эликтиң артқан эдин Томбаш-таайдың кату колына берип, мынайда айдатан:

— Бүгүн сен өлтүрген — бис үлешкенис, эртен мен өлтүрерим — сен үлееринг.

Томбаш-таай берген этти алып, карганга јабыс бажырат:

— Мен сенинг сөстөринненг де тойу. Сенинг уулдарынг тайгадаң көп аң атсын деп күүнзеп турум. Сенинг балдарынгның балдары оноң көп тапсын деп күүнзеп турум.

Улус таркагылайт. Томбаш-таай бисти бойының айылына кычырып, эт кайнадала, бисти азырайт; бойыла не болгонын куучындап божойло, бисти уйуктадат.

Эртен тура Бежендейге ле меге база бир болчок эт береле, јандырып ийетен.

Томбаш-таай айылында јок күндерде бис өскө айылдаштарыска барып туратаныс. Је ол улус бистий ок јокту болгон. Јылдың бастыра өйлөринде түгенбес көп курсак јаңыс ла ак айылдардың ээлеринде болотон.

Кезик учуралда бис ак кийис айылга кирип бараргa шүүп алатаныс. Айылдаң чыгып, ойноп браадала, кажы бир ак айылдың түнүгинең ыш чыкканын көрүп ийеле, колдорыстаң тудужала, ол айыл јаар казалап јүгүретенис. Чадырды Черликпен каруулдап артатан.

Јаан байдың Таш-Чаланның айылында нени кайнадып турганын билерге албаданып туратаныс. Оның айылы јаан да, кең де болгон. Оның ак кийис айылын айландыра турган карара ышталып калган агаш айылдарга түңдештирзе, јажылтырым өлөңнің ортозында турган ак мешкедий көрүнетен. Јаман саналу Таш-Чаланга јаман көрүнбеске, бис колдорыстаң тудунып алала, айылга чеберленип, ээчий-деечий јылып киретенис.

Таш-Чалан кебистиң үстүне јабыланып отурала, мыжылдап, койу каймак кошкон чай ичип отуратан. Оның тонының элбек јаказының алдынаң буу бурлап чыгып, кызыл јүзиле тери агып турды. Ол эңирде чай ичпейтен — эки колыла койдың белкенчегин тудуп алала, јип, эриндерин үзүги јок мачылдадып, үске уймалып калган колын эдегине арчып отуратан.

Бисти база курсак јиирге туру деп, Таш-Чалан бир де катап сананбаган.

Көп сабазында ол онтоп туруп келеле, бисти ээчий-деечий бозогоны ажыра айылдаң чыгара таштап туратан.

Је кезикте Таш-Чалан ла өскө дө байлар бисти керекке албай турган улус болуп отургылайтан. Бис очоктың сол јанында јайым јерге отурып алала, курсакка чөйилип барган колдордың

кийининең ачаптанып көрүп отуратаныс. Бат, бат бис челдеерге эмди ле амтанду сөөк эмезе бир болчок јуу аларыс деп ажындыра сүүнип туратанывыс. Је улус бис јаар көрбой дө, эриндерин јалангылап, этти чайнап, үстелип калган колдорын ойто ло арчыгылай беретен. Улус ажанып божоп браадарда, бистиң кажыбыс ла энчейип, ичкери јылып ийерге албаданып туратаныс: улус кемди ле озо көрүп ийзе, курсакты ого озо берер. Је не де болбойт. Айылдың ээлери бисти көргилебейтен.

Ол туштa бистиң јаан эјебис Қангый, бастыра күчин јууйла, кыңырууш үниле сурап туратан:

— Ажанып божозогор, арткан-калган курсактаң мениң кичү карындаштарыма нени-нени берзегер. Олор сүрекей аштаган.

Таш-Чалан јелбер кабактарының алдынаң Қангый јаар кылайып көрөлө, нени де айтпай, јаңыс ла үзи агып турган сабарларын тарбайтып алган отуратан. Ол, ачабына тыныжы буулып турган неме чилеп, уур тынып туратан.

Кезикте ол кенетийин мынайда айдатан:

— Ме, алыгар, тербезендер, улуска курсак та амыр ичерге бербейдигер.

Анайып айдала, ол биске бир кичинек өкпө ол эмезе буур таштап беретен. Таштап берген јемитти тудуп аларга Бежендей ле мен отурган јерибистең тура јүгүретенис. Бис бой-бойыбыстың чачыбыстаң тудужып, тытпактажып турганча, айыл ээзиниң ийди өңөлөп келеле, этти тиштене бергенде, бис куру артып калатаныс.

— Ха-ха-ха! — деп, ол туштa Таш-Чалан сүүнчилү каткырганда, оның тунгак үни ламаның трубазының тунгак үниндий угулатан.

Ол там ла кызарып, јөдүлге тыныжы буулып турган кижидий, тыркыражып, табыжы чыкпай каткыратан. Оның кийининде онгдонып келеле, кезедип, араайынаң айдатан:

— Қаргышту күчүктер! Улустың айылына кирип келеле, тым отургылайтан болзо кайдар, ээзи јок ийттерден де ары чыңырыжып, согужып турар. Мынаң ары чыгыгар!

Ол јудругыла бисти эжиктең чыгара ийде салып туратан.

Кезик аразында Қангый эјем Таш-Чаланның таштаган болчок эдин тудуп алатан. Ол туштa айылдаң амыр-энчү чыгатаныс. Қангый тапканын түп-түңгей эдип биске үлеп бергенде, кажыбыс ла бойыстың үлүүсти узакка чайнайтаныс. Је

андый учуралдар каа-јаа ла болотон. Көп сабазында бис улустың канайып ажанып отурганын јүк ле көрүп алатаныс.

1. Томбаш-таай нениң учун адып экелген эликтиң эдин улуска берип ийетен? Јокту анчылар ортодо айдылып туратан: «Бүгүн сен өлтүргең — бис үлешкенис, эртен мен өлтүрерим — сен үлеериң» — деген сөстөрдиң учурын јартагар.

2. Томбаш-таайга көрө бай Таш-Чаланның кылыгы кандый?

3. Озогы јокту улустың балдарының шыралу јүрүми керегинде бу үзүктең көрүп, куучындагар.

Черликпен.

Энем ле Албанчы алдында этken иштери учун јалын аларга јуугында айылдарга баргылады.

Түн ортозы боло берген. Энем дезе келбеген. Бис оны сакып, оттың јанында отурдыс. Черликпен эжиктиң јанында эки колын суй салып алган јатты. Ол бажын кезикте өрө көдүрип, кыска кулактарын сертейтип, нени де тыңдап турды, кезикте арказындагы шырказын јалап јатты.

Кангый Черликпенниң јанына базып келеле, оны сыймап, айтты:

— Эх сен, бистиң көөркий, карган ийдичегис! Сени кем үлбүреде уужады, айтсаң? Тожу-Хелиннiң ийттери эмеш пе? Је сен олордоң чик јок күчтү инең. Чын ба, Черликпен?

— Эмди база бир катап тушташсаң, сен олорды, көрмөстөрди, тирүге божотпо — деп, мен айттым.

Черликпен тегин бүдүмдү, чөлдиң айыл каруулдайтан чактy ийди болгон. Оны минип алгамда, ол мени јайым алып јүретен. Ол бойының күчин билетен; кандый бир ийт Черликпенге табарарга јазанганда, ол ийтке коомой болотон.

Кангый унчукпай отурала, кемге де бурылбай, айтты:

— Чыдалы јокты кандый ла неме базынар.

Черликпен Кангыйдың эркелеткен үнин угуп ийеле, бойының сүүнгенин көргүзип, бирде оның тонының эдегине бажын салып, бирде колын салып, уур күйругыла јерди согуп јатты. Је ол кенетийин эжикке мантап барала, тыңыда үре берди. Мен коркыганыма отурган јеримнең тура јүгүреле, иргеде јаткан самтар кийимдердиң ортозына, чычкан чылап, кире бердим.

— Бого, байла, бөрүлер келген болор. Бис нени эдерис? — деп, эјемнең Бежендей сурады.

— Алдырбас. Бистиң Черликпенис бисти качан да тўбекке артырбас — деп, эјем айдала, базып барала, јалтанбай эжикти ачып ийди.

Черликпен јўткўп, чадырдаң чыгара маңтады. Эјем эжикти јаап ийди.

Черликпен бирде јууктап, бирде ырап, ўзўги јок ўрўп турды. Учында оның тунгак ўни сыраңгай јуукта, чадырдың јанында, угулды. Оның кийининде ол эжикти кылырада тырмады. Бежендей ле Кангый отту турундарды алала,чадырдаң чыктылар. Улусты көрўп ийеле, Черликпеннинг кўчи кирип, там ла казырлана берди. Ол база ла катап бөрўлерге чурап барды. Черликпен јаңыскан бөрўлерле узак согушты. Учында бастыразы тымып калды. Ийдибис кайра да келбейт, ўргени де угулбайт.

Бир канча өй өткөн кийининде Кангый чадырга ыйлап кирди.

— Каргышту бөрўлер, байла, Черликпенле нени-нени эдип салган болор—деп, ол көзиниң јажы өткўре ыйламзырап айтты.

— Эмди бисти кем каруулдаар, кем чеберлеер? — деп, Бежендей ыйлап, эрмектенди.

Мен база ыйлай бердим. Бу ла туштa чадырдың эжигин кем де тырмап турганы угулды. Бис тургуза ла ыйлабай, токтой бердис.

— Байла, бөрўлер болор — дедим.

— Чындап та, байла, бөрў. Олор Черликпенди јийле, эмди бисти јиирге турган болор — деп, эјем айтты.

Бежендей чадырдың јыртыгынаң шыгалап көрди.

— Анда не? кем?—деп, чыдажып болбой, бис онон сурадыс.

— Кандый да јаан кара неме кыймыктанат — деп, ол бис јаар бурылып келеле, шымыранды.

— Байла, айу болор — дедим.

Биске изў суу чачып ийгендий, турган јеристең чадырдың база бир иргези јаар калыдыс.

— Айу болгожын... Оттоң коркыйтан деп айдыжатан — деп, Кангый айдала, отту турунды тудунып алала, чадырдаң чыкты.

Ол оттың јарыгына Черликпенди танып ийеле, сўрекей сўўнгенине отту турунды ычкынып, чочыйла, кыйгырып ийди:

— Капшай бери келигер! Бөрўлер оны торт ло јара тартып салган эмтир.

Јўк ле тынду Черликпеннинг јанына бис јўгўрижип барала, оны чадырга кийдире сўўртеп экелдис. Ийдибисти оттың јаны-

на јарыкка экелеристе, оның кийин сандары торт кыймыктабай турганын, кежиринең кан агып турганын көрүп ийдис. Ол айылга јетире алын сандарыла тартынып јылып келген. Јара тартырып салган ийдибисти айландыра отурып алала, оны узак көрүп отурдыс. Бой-бойыска нени айдарын, нени эдерин билбей, ончобыс тым отурдыс. Черликпенге болужар аргабыс јок болгон учун, ачу-коронго бастырып, унчугышпай, анайда ла уйуктаарга јада бердис.

Бис эртен тура ойгонып келеле, Черликпен бөрүлерле нени эткенин көрөр күүнибис келди. Айылдаң чыгып барала, ийдибистиң канду изин көрүп ийдис, кардың үстүнде јердиң јара тарткан кыртыжы јатты, каа-јаа јерлерде тамчылаган кан тоңуп калган эмтир. Бежендей кенетийин коркыйла, кыйгырды:

— Бөрү! Бөрү јадыры!

— Кайда? Кайда? — деп, бис база коркып, кыйгырдыс.

Чындап ла, Бежендейдиң колло уулап көргүзип турган јеринде бөрү чөйбөйип јатты. Бис бөрүниң јанына бararга тидинбей, бир канча өйдиң туркунына турдыбыс.

— Ол өлүп калган болор бо? — деп, эјем айтты.

— Јок, бөрүлер сүмелү таңмалар ине. Ол бисти сакып јаткан болордоң маат јок — деп, Бежендей каруузын берди.

— Тынду болзо, ол андый узак кыймыктабай јатпас — деп, эјем айдала, бир канча алтап, ичкери басты.

Бис тынбай да, не болорын сакып турдыбыс. Је бөрү кыймыктабайт. Анайдарда, бис јалтанбай, эмештең бөрүниң јанына јууктап келдибис. Ол сүрекей јарт көрүнип јатты. Үзе тартып салган кежиринең аккан кан карда тоңуп калган эмтир.

Бөрүлерле согужала, Черликпен јеңүчи болуп чыкканына бис сүүнип, кече түнде коркыганысты ундып салдыс. Бөрүни канайдарын шүүштибис.

— Терезин сойор керек — деп, эјем айтты.

— Сойоло, садар керек — деп, Бежендей јөмөшти.

— Бир таар тарааңга... — деп, мен кожуп айттым.

Бистиң чындык Черликпенис оңдолып болбой турды. Ол турбайт, комудалду кынзыйт, көзи дезе кунукчыл болды.

Удабай энебис једип келди. Ол чайдың кичинек сынығын ла бир ууш тус экелди. Бис экелген немелерге ајару салбай, не болгонын энеме блаажып туруп куучындадыбыс. Је бистиң кайкамчылу куучыныс энеме керек те јок немедий болды. Ол кандый да өскө неме сананып тургандый болды. Бис база ун-

чугышпай бардыс. Энем унчукпай айыл јаар ууланып базарда, бис оның кийининең бастыс.

Чадырга кирип келзебис, Черликпен тынбай јатты. Ол өлүп калган эмтир. Бистиң чындык каруулчыгыс өлүп калды.

Бис Черликпенди бастыра билебисле үйдештибис. Оны тос тоскуурга салала, агаш аразы јаар сүүртеп апардыс. Ийдибистиң сөөгин койу агаштың ортозында, јыгылып калган јоон агаштың төзинде, јууп салдыс.

— Черликпен тирү туштa мен ого бүдүп, слерди артырып туратам, балдарым, бойым улуска барып, бир болчок калаш иштеп алатам. Эмди бистиң чындык Черликпенис јок — деп, энебис куучындады.

Энем ачу-коронго бастырганына үни тыркырап турды. Бир эмеш турала, айылыбыс јаар ууланып, унчугышпай бастыбыс.

Чадырга једип келеристе, айылыс ээн немедий көрүнди.

Бис бир канча күндердиң туркунына кижи коркыгадый тымык ээн јерде јаттыбыс.

Бир күн энем мынайда айтты.

— Терзиг деп јерге барып, Бежендейге ле сеге иш бедрейдим.

Энем Терзиг суу јаар басты. Бис оны үйдежип саларга чадырдаң чыктыбыс. Теңгерини кем де ару эдип јунуп салгандый, бир де булут јок, айас болгон. Карга бүркедип салган јер кажайып, јалтырап јатты. Энебистиң кара кебери бу кажайып јаткан түс јалангда анғыланып турды. Энебис агаштар өткүре көрүнбей барганча, көзибисле үйдежип салдыбыс.

Ол күн менің көзиме телекей кайкамчылу ару, јараш болуп көрүнген.

Ол тужунда бир де булуды јок, ырысту теңгерининг алдында бистиң јүрүмис ненің учун мындый ачу-коронду, јаркыны јок, ненің учун бистиң тос айылыс јокту ла эски деп сананар аргам јок, сүрекей кичинек болгом.

Черликпенди балдар ненің учун сүүген? Черликпен олорго кандый болуш јетирген?

Јакылталар.

1. «Черликпен бөрүлерле согушканы» деп темага куучын бичигер.

2. Бу произведениеде куучындаган јерлерди, јартап бичиген јерлерди (описаниени) ле эки кижиниң куучындашканын (диалогты) темдектеп бергер.

А. Адаров.

Қышкыда.

Қышкыда агаш аразына кирзең,
Чөрчөк јери сеге көрүнер.
Мөңүн өргө чаңкыр бүркүлү,
Кар мызылдап чедиргенделер.

Чибилер будактары карга эңилген,
Талдар, кайыңдар кыруга бүркеткен...
Ончозы сени јаражыла кайкадар,
Јилбиркедип сени бойына кычырар.

Соок јыбар аралга кирбес,
Мында ыжык, мында јылу.
Аңчы кижи тегин јүрбес,
Солун бичик аңдар изи!

Ак карда јүзүн бичиктер,
Оны јүзүн аңдар бичиген,
Агас, койон, тийиң күлүктер
Јүрүмин мында биске күргүскен.

Јиит нөкөр, бери уксаң,
Түжүне јылу турада отурба.
Јеңил чанаңды кийип алзаң,
Аралга, аркага ойноп барзаң.

Анда сеге омок тийиңеш
Чибиденг чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чекчил казалап элес эдер.

Сурактар. 1. Қышкыдағы агаш аразы чөрчөк јери болуп неден улам көрүнет?

2. Бу үлгердиң кандый сөстөри слерге јарады?

3. Автор кышкы өйди јакшызынып, јиит улустарды неге кычырат?

Јакылталар. 1. «Қышкыда» деп үлгерди эске үренип алыгар.

2. Берилген темалардың бирүзинне куучын бичигер:
   1) Қышкыда агаш аразында.
   2) Чаналу јыңылаганы.
   3) Тоштогы ойындар.

3. Қыш керегинде үлгерлер таап алала, чокум-јарт кычырарга үренип алыгар.

4. Қыш керегинде фотографиялар ла јуруктар (репродукциялар) јууп алыгар.

Советский төрөлис керегинде.

Ч. Чунижеков.

Јиит партизан.

(«Аткыр» деп куучыннаҥ).

Бир катап командир Аткырды кычырып алала, айтты:

— Је, Аткыр Маҥдаевич! Акпаш айылына барып кел. Акпашка туштазаҥ, мынайда сура: «Қадыннаҥ суузы кайдаар агып јат?» Ол «Қадыннаҥ суузы Бешпек јаар агып јат» деп айтса, сен сура: «Қадыннаҥ суузында кандый балык бар, оны айдып берегер». Оныҥ карууна айткан сөзин биске јетирип берериҥ. Бу јакылтаны бүдүрзеҥ, бистиҥ оҥ колыбыс болорыҥ. Барар јолды бойыҥ билериҥ.

Түн. Теҥери бүркүк, караҥуй. Аткыр јаҥы кийимин ле шлем бөрүгин чечип салды. Алдындагы бойыныҥ тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, баргааныҥ ортозы јаар кире берди. Анда, борсук чылап, түртпеҥдеп, он беш километр јол өдөргө керек болды. Бараргa сүреен күч болгон, је кичинек партизан командириҥ јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Ол јуртка јууктап келеле, чаал карагайлардыҥ ортозында токтой түшти. Јуртта табыш угулбайт.

Қараҥуйда Акпаштыҥ айылына бараргa јалтанчылу. «Анда бандиттер бар болбозын» — деп сананып, Аткыр таҥ јарыырын сакып отурды.

Бир-эки частыҥ бажында јер јарый берди.

Је Аткыр база бир кезек өйгө јурт јерди ајыктап отурды. Оныҥ кийининде колмылтыгын чамчаныҥ алдына кыстап алала, ичкери басты.

Акпаштыҥ айылында кижи јок. Јаҥыс јеерен уйы эжикте

мөөрөп турды. Је удаган јок Акпаш өбөгөннинг эмегени ыйлаганча келди. Аткыр сурады:

— Неге ыйлап турүгар?

— Јо калак, Акпашты түнде актар келип апарган. Эмди сборняда «Сен кызылдарга күүндү кижи» — деп, оны кыйнагылап турганы коркушту, байла, аткылап салар болор...

Оны укkан Аткыр кече командирдинг «ајарынгкай бол» деп айткан сөзин ундыйла, сборня јаар јүгүрди.

Сборняның јуугында эки колын кайра күлүп салган, бөрүк те, өдүк те јок, јаңыс эски чамча-штанду, јүзи-оозы канду кижи јатты. Ол Акпаш өбөгөн болгон. Оның јанында мылтыкту каруулчык балдарды јууктатпай, сүрүп турды. Балдар чеденнинг ары јанында баргааның ортозына кирип, кезиги таскактың үстүне чыгып алала, көрүп турдылар. Аткырды да каруулчык ыраак сүрүп салды. Анайып турганча, сборнядаң Тадыр ла бир бий чыкты. Бий Тадырга айтты:

— Ого база ок кородор! Кадынның бүгине апарып, бажынкөзин тиле чабала, сууга салып кой. Ичи кызыл, тили узун кулугурды Кадын кызылдарга јетирип берзин.

Оны укkан Аткыр Кадынның бүги јаар туура јолло озолоп јүгүрди. Анда јыраанын ортозына кирди. Көрүп отурза, күреени төмөн одурак јолло Акпаш өбөгөнди айдап, Тадыр келип јатты. Аткыр кургак чырбаал кучактанганча удура чыкты. Тадыр оны таныбай, тегин ле одындап јүрген бала болор деп, базып келетти. Ол уулчакты керекке албай, өдө берди. Бу тужунда Аткыр чырбаалды чачала, колмылтыгын алып, араай јүгүрип келеле, Тадырдың эки јардының ортозына адып ийди. Тадыр мылтыктың табыжыла кожо бура согулала, колындагы бешадар мылтыгын јерге түжүрип, кайра ажа берди. Кају јерге тоголонгон бойынча бир кулаш барала, карганаңың төзине кептеле берди, эки колыла јерге тайанып, көксин көдүрип болбой јада берди.

Акпаш өбөгөннинг кайда барганын кичинек партизан көрбөй калды. Ол эмди бешадарла база бир колмылтыкла јепсенип алала, чет агаштың ортозыла јаңыскан јүгүрип баратты. Оң јанында кем де кенетийин сыгырып ийерде, јыраанын төзине јада түшти... Кижи сыгырган јерде колдорының күлүзин чечип болбой јүрген Акпаш көрүнип келди.

Аткыр күлүзин чечип ийерде, карган өбөгөн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле јаагына окшоды.

— Өчкөн одымды камыстың, өлгөн бойымды тиргистиң, балам, өлгөнчө ундыбазым — деп, карган өбөгөн айдала, ыйлай берди. Оноң ары айтты:

— Је база, не болбогон деп айдайын! «Сен кызылдарга күүндү, олорго тил јетирип турганг» — деп, скамейканың үстүне јаба таңып алала, мылтыктың сүмезиле аркамды ончозын јара соктылар. Јүзимди јудрукла јара соктылар. Мен нени де айдып бербезимде, мени өлтүрерге апарып јатканы ол. Карын сен, балам, кайдаң учурай бердиң, колмылтыкты сеге кем берген?...

Энезин өлтүрген учун Тадырды коркушту өштөп јүргенин Аткыр өбөгөнгө куучындап берди.

— Айдарда, сен амадууңа једип, Тадырдаң өчиңди алган турбайың. Эр андый болбой! — деп, сүүнген Акпаш каткырып ийди.

Анайып куучындажып отурганча, Аткыр сурады:

— Кадынның суузы кайдаар агып јат?

— Кадынның суузы ба? — өбөгөн алаңзып, уулчактың јүзин ајыктап көрди. — Кадынның суузы Бешпек јаар агып јат.

— Кадынның суузында кандый балык бар? — деп, Аткыр сурады.

— Э-э-э, сен андый уулчак па? Је, бу мыны сурап турган нөкөргө мен бойым да једип айдарым. Андый да болзо, сеге база айдып берейин: бандиттердиң јааны Семенек Чамалда. Бандиттери күнүң сайын түнде качкылап, короп турулар. Олордың межиктери белен, јаңыс ла сөөктөрин межикке салала, јайанына түжүрери арткан.

— Је, јакшы болзын, меңдеер керек — деп, Аткыр Акпашла эзендешти.

— Јок, андый эмес, мен сенле кожо барарым. Сен бистиң айылга барып, эмегенимди айт... Тадырды өлтүргенин бандиттер билгилезе, оны өлтүрип салар. Мен айылымның төриндеги койу четте болорым.

Аткыр Акпаштың эмегенине туйка једеле, керек канайда болгонын кыскарта куучындап берерде, эмеген айтты:

— Је, ого чын ла... кудай болушкан болзо... мында ого до, меге де отурарга јарабас. Ол Семенектиң тайгылдары кижини јара тарткылап салар.

* * *

Каргандар Аткырла кожо орто түн болгон тужунда кызылдарга келдилер. Аткыр командирге айтты:

— Акпаш айылына барып келдим. Ол мында, кожо келди... Тадырдың мылтыктары, патрондоры ла документтери бу.

Командир айтты:

— Ончозы јарт. Бандиттерди туй базар задачаны бўдўрерге, кайучы болуп кем барар?

— Мен барарым — деп, Акпаш өбөгөн айтты. — Олордың каруулдап турган јери јурттың үстүги јаказында паратаның бойында... Меңдеер керек, удабас таң јарыыр, чаптык болор...

— Је, айдарда, Аткырла экў барыгар. Јол ачык болзо, колмылтыктаң теңгери јаар адып ийигер. Оноң ары нени эдерин бис билерис — деп, командир јакылта берди.

Сурактар ла јакылта.

1. Партизандардың командири Аткырга кандый јакылта берди?
2. Акпаштың айылына једеле, Аткыр нени укты?
3. Акпаш өбөгөнди Аткыр түбектең канайып айрып алды?
4. Аткыр Тадырды нениң учун өштөп јүрген?
5. Уулчак канайып өчин алды?
6. Командирдиң берген јакылтазын Аткыр бўдўрди бе?
7. Аткыр кандый уулчак болгонын слер билип алдыгар ба?

Бу сурактар аайынча Аткырдың бўдўрген јакылтазы керегинде кыскарта сочинение бичигер.

П. В. Кучияк.

Аңчы.

I.

Таңдакталып таң көрўнди,
Уйкудаң аңчы ойгонды.
Алты кырлу мылтыгын
Јазап ајыктап көрди.

Кеден конычту јеңил ёдўгин
Алган бойынча түрген кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга меңдеди.

Куулгы одынды ичкери салды,
Кызыл јалбыжын чөйилтип ийди.

Куулы чөйгөнине чай асты,
Бачым кайнаарын сакый берди.

Чөйгөндө чай кайнаганча,
Аңчыныңг санаазы токтобой турды
Алтын түктү айу көрөргө,
Болчок јүреги согулып турды.

II.

Бийик тууныңг бажынаңг
Таңг јаркыны өңгөлөп келди
Мееске барып одорлоорго
Айу өрөкөн өңдөйип турды.

«Чалын сууга уймалбаска —
Мееете өлөңг тайызак болор.
Јакшы амтанду курсактыңг көби
Чымалыныңг јуртында болор» — деп,

Айу јадынынаңг туруп,
Араай билдиртпезинеңг чөйө басты
Агаш ортозынаңг ајыктап көрди,
Аңчыга учуражарын билбеди!

III.

Чөйгөндө чай кайнаарда,
Аңчы чайдаңг ичип алды.
Алты кырлу мылтыгын алып,
Айу аңдаарга меңдеп басты.

Эки эдекти кайра кыстанып,
Аңчы түргендеп базып ийди.
Эки кырдыңг бакшыдына Аңчы
Једип аларга сананып алды.

Алтын түктү айу өрөкөн
Агаштар ортозынаңг чыгып басты.
Таскыл мееске једерге
Тамажын көдүрип јүрүп ийди.

Кара тамажын јайа тудуп,
Эзиннең јытты шиңжүлеп турды.
Канду тынына јаман болоры
Бүгүнги күнде деп оңдободы.

Јадыктарды аңтарып,
Курт-коңусты тере берди.
Чымалының уйазынаң
Чыңдый курсакты јууй берди.

IV.

Эки тизези бүктелген
Аңчы кырга чыгып келди.
Эки јаактаң аккан тери
Јерге түжүп, тамчылай берди.

Анча-мынча болбой туруп,
Экинчизин јадык быјырт этти.
Аңчының эки көзи
Јумулганы билдирбей калды.

Эттиң соогы јайылган соңында
Аңчының санаазына киргени —
Озодо айткан јаан улустың
Үлгер учурлу сөзи болды...

«Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Аттың сөөги алтай талдап јадар ба?
Эрдиң сөөги јер талдап јадар ба?»

Кату сагышты сананып,
Катап аңчы өрө өңдөйди.
Бир өлүдең ичкери јылып,
Таскыл мееске өңөлөп келди.

Эки колын бектеп тудуп,
Окту мылтыгын көдүрди.
Јаагына јаба тудуп,
Мажызынаң тартып ийди.

Айу өрөкөн јыгылганын
Аңчы лаптап көрүп алды.
«Адазына ла барып дезең,
Адыш менде турбай! — деди. —

Алтан муңнаң тындуларды
Өлүмнең мен айрыдым.
Өзөктө јаткан колхозыма
Јөөжөни мен таптым!» — деди.

1. Бу төрт бөлүктү үлгердиң кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.

2. Аңчы айуны өлтүреле, тузаны кемге јетирди?

Үлгер.

Слер үлгерлеп бичиген көп произведениелерле таныштыгар: Чевалковтың басняларыла, А. Саруеваның «Эрте күс», П. Кучияктың «Аңчы» деген произведениелериле, оноң до өскөлөриле.

Үлгерлеген эрмек-куучынның ла тегин эрмек-куучынның (орустап: прозаның) нези башка?

П. В. Кучияктың «Өскүс-Уул» деген куучынынаң кандый бир эрмекти алалы:

«Андый сакыбаган суракка Өскүс-Уул айдар каруузын бачым таппай, эрмек айдып болбой барды».

Бу тегин эрмек-куучын. Бис бу эрмек-куучынды айтканыбыста, мындый сөстөрдиң кийининде үнибисти јабызадып, бир эмеш токтоду (пауза) эдедибис.

Андый сакыбаган суракка//
Өскүс-Уул//
айдар каруузын бачым таппай,//
эрмек айдып болбой барды.//

// темдекле темдектелген үнниң токтодулары (паузалар) бу эрмекти бир канча үзүктерге бөлип јат. Је бу үзүктердиң үндү табыштарының ла согулталарының тоозы башка-башка: үндү табыштар — 4-төң ала 10-го јетире, согулталар — 2-дең ала 4-кө јетире.

Үлгер эрмек-куучындагы андый үзүктердиң үндү табышта-

ғрының ла анчадала согулталарының тоозы тӱңей ол эмезе тӱңейге сыраңай јуук болор учурлу.

«Аңчы» деген ӱлгердиң кажы ла јолы (строказы) 7—10—11 ӱндӱ табышту, 3—4 согулталу.

Андый кажы ла јолы (строказы) тӱңей ол эмезе тӱңейге сыраңай јуук ӱндӱ табыштарлу ла согулталарлу произведениени ӱлгер (стих) деп айдар.

Ӱлгер база рифмалу болуп јат. **Рифма** деп ӱлгердиң јолдорының учында тӱп-тӱңей ӱнделип угулган ӱзӱк табыштарды айдар.

«Аңчы» деген ӱлгердиң јолдорында мындый рифмалажып турган ӱзӱк табыштар көрӧдибис:

Таңдакталып таң көрӱнди,
Уйкудаң аңчы ойгонды.

Кезикте коштой турган јолдор рифмалашпайт, ӱлгердиң экинчи ле тӧртинчи јолдоры рифмалажат.

Темдектезе:

Кеден конычту јеңил ӧдӱгин
Алган бойынча тӱрген кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мегдеди.

Ш. Шатинов.

Лениниң Мавзолейинде

Узун јолдорды јоткондый ӧдӧлӧ,
Уйуктагар эмди, Улу башчыбыс.
Албатылардың јаңы јеңӱлерин тыңдап,
Агару Мавзолейде амырагар, башчыбыс.

Уйкугарды слердиң кем де буспас,
Уулдараар јаантайын сергелең каруулда.
Кӱйдӱрген одыгар качан да ӧчпӧс,
Кӱндий чолмон Кремльдиң бажында.

Тӧзӧгӧн партиягар бӱгӱн албатыны
Көргӱскен јолыгарла чике баштайт.

Ойгор партиягардың шоңкордый уулдары
Орчылаңның түбине магысты апарат.

Албатылар ийдезинде ийдегер билдирет,
Албатылар базыдында базыдыгар угулат.
Коммунизмниң јаркынду өйине јууктап,
Калыктар бүгүн ичкери базат.

1. Поэт Ленинниң Мавзолейине келеле, нени сананат?
2. Ленинниң көргүскен јолыла барып, бистиң партия ла албаты кандый једимдерге јеткен, мынаң ары олор кандый амадуга ичкерлеп браатканын поэт стихте канайда көргүзет?

Н. У. Улагашев.

Ойно, ойно, топшуурым!

Мөш агаштың төзинең
Эптеп эткен топшуурым!
Јыргап јаткан элиме
Јаңарлап берзең, топшуурым!

Јурун тоным јардымда
Јылу тутпас болгон эди.
Јутпа байлар азыйда
Күчим јиген болгон эди.

Корум таштың койнында
Койон кирип јада калды.
Коо јараш јаш туштa
Кожоң айдар күүним келди...

Бүгүн чыккан кызыл күн
Озогызынаң јаркынду.
Бүгүн јүрген өскүрим
Озогызынаң ырысту.

Өзөк-јикте кыйналган
Өңжибес јуртыс ундылды.
Өмөликке јуулышкан
Колхоз јуртыс тынгыды.

Эки-јаҥыс малыбыс
Элбеп эмди көптөди.
Түрген јаскы суу чылап,
Түрген байып, өҥжиди.

Теҥери түбин өткүре
Темир куштар кайыды.
Деремнелү јурттарга
Темир аттар маҥтады.

Јаш балдарыс бичикке
Јана баспай үренет.
Јажы јаандар сүүнип,
Јаш болорго күүнзейт.

Мөш агаштыҥ төзинеҥ
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп јүрген јоныма
Ойно, ойно, топшуурым!

1. Топшуурчы бу үлгерин неге учурлап чүмдеген?
2. 4-чи строфаны бичиктеҥ кычырала, учурын јартап беригер.
3. Озогы јүрүм эмди канайда кубулганын куучындап беригер. (Куучындаар туштa үлгердиҥ сөстөрин тузаланыгар.)

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 јылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Революциядаҥ озо ол алтай деремнелерде үредүчи болуп иштеген. Совет јаҥ Алтайда тургузылган соҥында ол алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер ле үлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордыҥ көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатыныҥ озогы јадын-јүрүмин көргүзет. «Јаскы јыргал» — оныҥ ар-бүткенди көрҥүскен үлгери.

Јаскы јыргал.

Јылу күннииҥ чогы тийип,
Јажарып өлөҥ өзүп келди,
Јайкаҥып чечек јайылды.
Јараш эзин салкындап,
Јай тындуга јытанды.
Тынар тынду немелер
Тынып, өҥжип јаранды.
Курт-коҥус та сүүнип,

Ойын эдип јыргады.
Күүктиң үни үзүлбей,
Анда-мында угулат.
Таң ажыра билинбей,
Тогус үйелү кожоғын
Тоорчык деген кучыйак
Соот эдип кожоғдойт.
Кара баарчык баштаган
Орто үндү кучыйактар
«Тоорчык кирези кожоғды
Бис билбес кайткан» дешти.
Бойыныҥ уйазыныҥ јанына
Тамагыныҥ тамыры көпкөнчө,
Талбып учар канады талганча,
Јараштыра кожоғдоды.
Бөрүкке толо балдарлу
Бөднө эмеген кожоғдоды.
Тааpга толо балдарлу
Талтар өбөгөн түймеген,
«Тап-тарт» деп кыйгырды.
Үни коомой куштарым
Үнгүрлерге коштонып,
Кунугып, ойын-јыргалдаҥ
Куру артпады көөркийлер,
Теҥдеп ойноп јүрдилер.
Турна баштаган сас кужы,
Узун бутту немелер,
Биje салып ойноды.
Кызыл көстү кара чай
Мөш агашту jерде
База бијелеп турды.
Ончо текши јыргады,
Коот эдип ойноды.

1. Јас ончо тындуларды, кижини нениҥ учун сүүндирет?

2. Бу үлгерден албатыныҥ чечен сöстöрин таап, темдектегер: «тынар тындулу немелер», «тогус үйелү кожоҥ», оноҥ до ары.

3. Тоорчык **кожоғдойт;** бöднö **эмеген;** талтар **öбöгöн;** сас кужы **биje салып ойноды;** үни коомой куштар **кунугып,** куру артпады — темдектелген сöстöрдиҥ учурын јартап беригер.

Олицетворение.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргүзерге амадап, писатель эпитетле, түҥдештирүле коштой, олицетворениени тузаланып јат.

Олицетворение деп кижиниҥ кылык-јаҥын, бүдүрген керектерин тын јок немеге, ар-бүткенине эмезе тындуларга көчүргенин айдар. «Јаскы јыргал» деп үлгерде:

Курт-конус та **сүүнип,**
Ойын эдип јыргады

деп, кижиле болор немени курт-конуска көчүрип айдарда, олор кижи чилеп көрүнет. Бу мындый поэтический эп-арга картинаны база чокум, јараш эдет.

А. П. Модоров.

Алтын күүк.

Ай канадын јайылтып,
Айланып учкан алтын күүк.
Алтын-сары чечектү
Алтайда учкан алтын күүк.
Талбынар куштың ортодо
Талдама үндү алтын күүк.
Учар куштың ортодо
Узада эдер алтын күүк.
Айланайын алтын күүк,
Албаты јонго эдип көр.
Толгонойын алтын күүк,
Төрөл јуртка эдип көр.

Јаскы күнде эдетен
Јаагы талбас алтын күүк.
Јаш агаштың бүрлерин
Јайылта эткен алтын күүк.
Эртен-энгир эдетен
Ээги талбас алтын күүк.
Эмил агаш бажынаң
Бүр јайылткан алтын күүк.
Колхоз јуртка, алтын күүк,
Коо үниңле эдип көр.
Јайым биске, алтын күүк,
Јараш үниңле эдип көр.

Автор алтын күүкти јай келгениле канайда колбоп турганын јартап беригер.

А. Саруева.

Јас.

Јараш кеберлү кырларыма
Јас келип јаранды.
Јажарган койу агаштарга
Алтын күн чалыды.
Туу суулары, јарышкандый,
Шуулап, коркырап агат.
Күүктер-куштар, көөрөгөндий,
Јасты мактап уткыгылайт.
Ырысту колхозчы уйлар кабырат,
Амыргызын үнгүр ойнодот:
«Ичкери, ичкери! — деп кычырат,
Кижиниң санаазын көдүрет.

Јакылта. Үлгерди кычырала. «Јас» деп темага бойыгар куучын эмезе үлгер бичигер.

БАЖАЛЫКТАР

Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы

Чӧрчӧктӧр 3
Ырысту . . . . . —
Керик бака 7
Сары-каан 9
Арбаныҥ чарактары 10
Ус Али 13
Чӧрчӧктӧр керегинде 16
Табышкактар 18
Табышкактар керегинде . . . 20
Кеп сӧстӧр 22
Кеп сӧстӧр керегинде 23
Јай келди *(ӱлгер). Э. Палкин* . 24
Кӱс *(ӱлгер). А. Адаров* . . . —
Турналар учкулайт *(ӱлгер). Вл. Кучияк* 25

Алтай албатыныҥ озогы јадын-јӱрӱми керегинде

Јокту Номон ло бай Сагыскан *(басня). М. В. Чевалков* . . 26
Кӧбӧлӧк лӧ Адару *(басня). М. В. Чевалков* 29
Басня 30
Анафора 31
Ч. А. Чунижеков 32
Туујыныҥ кузуктаганы . . . 33
Эпитет 45
Тӱгдештирӱ 46
П. В. Кучияк 48
Куучындаганы, јартап бичигени ле диалог . 58
Тос чадырда. *С. К. Тока* . . 59
Кышкыда. *А. Адаров* 71

Советский Төрӧлис керегинде

Јиит партизан. *Ч. Чунижеков* . 72
Ангчы. *П. В. Кучияк* 75
Ӱлгер 78
Ленининг Мавзолейинде *Ш. Шатинов* 79
Ойно, ойно, топшуурым! *Н. У. Улагашев* 80
Јаскы јыргал. *М. В. Мундус-Эдоков* 81
Олицетворение 82
Алтын кӱӱк. *А. П. Модоров* . . 83
Јас. *А. Саруева* . . . . . —

Сазон Саймович Суразаков

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для пятого класса

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова.*
Художественный редактор *И.И. Митрофанов.*
Технический редактор *М. И. Техтиеков.*
Корректоры *Н. П. Кучияк* и *С. Х. Тюхтенева*

Сдано в набор 18/XII-1963 г. Подписано в печать 16/III-1964 г.
Бумага 60×92 1/16. Печ. л. 5,25. (Уч.-изд. л. 4,18).
Заказ № 3658. Тираж 3000 экз. Цена без переплёта 6 коп.
Переплёт 3 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография, г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 25.

ХЬ
32314

Баазы 9 акча